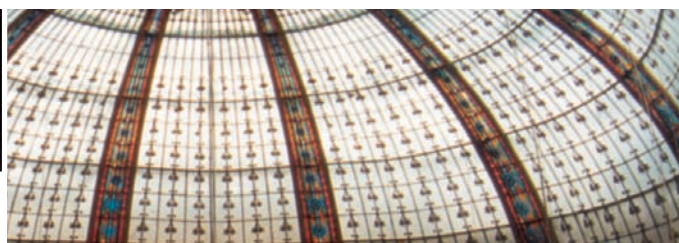

STADS

geschiedenis

nummer 1
2^e jaargang - 2007

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt voorsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck
Universiteit Antwerpen
Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13
B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vrancken (Universiteit Antwerpen).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856 fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)
Studentenabonnement per jaargang €25,-
Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

ISSN: 1872-0676

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Familiekwesties

De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent¹

Sinds 1980 hebben historici veel aandacht voor de manier waarop conflicten gevoerd werden in de middeleeuwse samenleving, zowel in kloosters, plattelandsgemeenschappen als in steden en vorstelijke hoven.² Voor de veertiende- en vijftiende-eeuwse Nederlanden heeft vooral conflictbeheersing bij de stedelijke elites de aandacht getrokken. De zoektocht naar de mogelijke verklaringsgronden voor het verdwijnen van private conflictvoering staat hierbij centraal. Langdurige en gewelddadige conflicten binnen en vooral tussen verschillende families waren alomtegenwoordig in de stedelijke elites in de delta van Maas en Rijn. Zij verscheurden vaak de sociale en politieke rust in een stad. Dit fenomeen wordt doorgaans geduid als vetestrijd. Vetes waren sterk gepolitiseerde vormen van familiaal gebaseerde conflicten die de vorm van private oorlogsvoering hebben aangenomen. Het chronologisch verloop van vetestrijd verliep opvallend ongelijk in de verschillende gewesten van de Nederlanden. In Holland bleven dergelijke familieconflicten als verbindende schakel tussen individuele en familiale ruzies enerzijds en belangenbotsingen en ruimere sociaal-politieke tegenstellingen anderzijds een fundamenteel gegeven tot het laatste decennium van de vijftiende eeuw. In het niet minder verstedelijkte Vlaanderen was de prangende politieke betekenis van conflicten tussen en binnen elitefamilies reeds in de veertiende eeuw grotendeels uitgebloeid.

In deze bijdrage zal ik een antwoord zoeken op de vraag welke factoren er in Vlaanderen voor zorgden dat familiale conflicten sinds de vroege veertiende eeuw niet langer onttaarden in moeilijk te controleren gewelddadige cycli van wraak en wederwraak. Door de studie van de beheersing van familiale conflicten in de elite van het laatmiddeleeuwse Gent (in 1300 hét brandpunt van vetestrijd in Vlaanderen) zal ik proberen aan te tonen dat enkele gangbare veronderstellingen over de relatie tussen staatsvorming, de juridische en politieke inrichting van de stedelijke samenleving en de behandeling van de alomtegenwoordige spanningsvelden in de laatmiddeleeuwse elite, enige bijstelling behoeven. De in de historiografie sterk beklemtoonde pacificerende werking van het staatsvormingsproces op vetoering dient voor Gent sterk genuanceerd te worden. Vetes doofden in deze laatmiddeleeuwse grootstad niet uit omwille van de groeiende vorstelijke macht. Paradoxaal genoeg zorgde het elitemilieau dat verantwoordelijk was voor in vetes ontspoorde familieruzies ook voor het eerste en meest effectieve beheersingsmechanisme om dreigende escalaties van een conflict te voorkomen.

¹ Een eerdere versie van dit artikel is als lezing gepresenteerd op de European Social Science History Conference (Amsterdam, 22-25 maart 2006). Ik dank Marc Boone, Monique van Melkebeek, Peter Stabel, Jan Dumolyn, Hans Cools en Tjamke Sniijders voor hun kritische opmerkingen. De gebruikte afkortingen zijn SAG (Stadsarchief Gent), RAG (Rijksarchief Gent), RAB (Rijksarchief Brugge).

² W.C. Brown en P. Górecki (eds.), *Conflict in medieval Europe: changing perspectives on society and culture* (Aldershot 2003) geeft een historiografisch overzicht van de vorming van 'Medieval Conflict Studies.'

Conflictbeheersing en het staatsvormingsproces in Vlaanderen

Dat het vraagstuk over conflictbeheersing zich des te prangender stelt voor laatmiddeleeuwse stedelijke elites – doorgaans een nauw verweven netwerk van families – is een opvatting die wordt gedeeld door alle historici die zich over de problematiek hebben gebogen. Laatmiddeleeuwse geweldpleging was immers voor het overgrote deel persoonlijk geweld, en conflicten waren zelden ‘anoniem’. Ze vloeiden meestal voort uit de sociale relaties tussen de betrokkenen. Ook vriendschap en verwantschap genereren spanningen, niet in het minst als er ook materiële en andere belangen op het spel staan. Die vaststelling lijkt evenzeer op te gaan voor het vijftiende-eeuwse Gent als voor de vroege eenentwintigste eeuw. Convivialiteitsnetwerken (ambachten, buurschappen en in de eerste plaats families) krijgen daarom een centrale plaats toebedeeld in de studie van conflicten. Voor de families en sociale netwerken van de elite was er bovendien meer aanleiding tot spanningen of emotioneel gekleurde belangenbotsingen. Deze groep had immers eenvoudigweg de meeste belangen. Om te beginnen bracht het beheer van de grote rijkdom van die families vaak ongelijke kosten en baten voor verschillende familieleden met zich mee. Verder hadden deze families een reeks gedeelde sociaal-politieke belangen, zoals de vertegenwoordiging in de stadsmagistraat en andere stedelijke instellingen. Huwelijken of opvoedingsregelingen vormden in de eerste plaats sociaal-politieke verbanden tussen verschillende families. Bovendien diende ook een familie die tot de elite behoorde zich te beschermen tegen de gevolgen van migratie, overheidsbemoeyenis en demografische schommelingen, die maar al te vaak grote gaten sloegen in de familieverbanden van (vooral lagere) sociale groepen. Een dergelijke verzwakking van de familiestructuur beknottte immers de mogelijke sociale controle door die familie.³ Kortom, de samenwerking binnen en tussen families van de sociale elite was zowel de bouwsteen van hun collectieve maatschappelijke macht als een dreigende splijtzwam binnen een geslacht. De familiale samenwerking kon aanleiding geven tot hevige conflicten, zowel tussen de telgen van één familie als tussen geslachten die elkaar vormen van macht of prestige betwisten.

In dit licht wekt het weinig verwondering dat de beruchtste vetes van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen in belangrijke mate hun oorsprong vonden in de stedelijke elites van de grote steden. Vooral in Gent, wat tot de zestiende eeuw de grootste stad van de Nederlanden was, zijn felle vetes ontstaan tussen leidende patriciërsfamilies. De bekendste Gentse vetes, namelijk die tussen de Borluits en de Van Sint-Baafs in 1294-1306 of de vete tussen de Rijms en de Alijns in 1362, hebben omwille van hun lange duur en gewelddadige karakter veel aandacht gekregen. Die prominentie van Gent in de studie van laatmiddeleeuwse vetestrijd gaat zelfs zo ver dat het conflict tussen de Rijms en Alijns doorgaans wordt geduid als de laatste uitbarsting van gewelddadige vetevoering in de Vlaamse steden. Dit vraagt echter enige nuancering.⁴ Graaf Lodewijk

3 M. Carlier, ‘Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en burens in een middeleeuwse stad’, in: M. Carlier, A. Greve, W. Prevenier en P. Stabel (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)* (Leuven-Apeldoorn 1997), 71 en 84-91.

4 W. Blockmans, ‘Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)’, in: J.W. Marsilje (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Cahiers Sociale Geschiedenis 7) (Hilversum 1990) 28-31. Op het Vlaamse platteland bleef vetestrijd tenminste doorleven tot 1430. Voor deze vete, zie P. Rogghé, ‘Het Alijns-hospitaal te Gent’, *Appeltjes van het Meetjesland* 16 (1965) 142-144 en M. Boone, M.Ch. Laleman en D. Lievois, ‘Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 44 (1990) 59-60.

Afbeelding 1: Vetestrijd in Gent (Wells-next-the-Sea, Norfolk, Holkham Ms 659F).

van Male trad in 1381 nog persoonlijk op om een dodelijke vete te bezweren tussen twee leidende families van de stad Sluis, waarbij enkele van de machtigste Vlaamse edelen en ambtenaren werden belast met het toezicht op de naleving van de vrede. Bovendien was ook de politieke turbulentie rond Filips van Artevelde (een telg van een Gentse elitefamilie die de opstandige ambachten aanvoerde in hun revolte tegen de Vlaamse graaf) in datzelfde decennium nog sterk gekleurd door vetestrijd. In 1429 was de Gentse patriciërsfamilie De Grutere nog in een gewelddadige vete verwickeld met de familie De Lichtbrouc.⁵ Desalniettemin is het duidelijk dat de intensiteit van dergelijke conflicten sterk verminderde in de loop van de veertiende eeuw.

Familiale conflicten bleven in vijftiende-eeuws Vlaanderen een sociale realiteit, maar zij waren minder gewelddadig. Vetes bleven voortaan ook beperkt tot de directe betrokkenen en hun families in plaats van de bredere kring van verwanten, vrienden en knechten. Zij werden vooral beperkter in hun politieke reikwijdte. Zo werd de Gentse stedelijke politiek rond 1300 voor lange tijd verlamd door de vete tussen de Borluuts en Van Sint-Baafs. Na de veertiende eeuw ontbeerden de conflicten van de Vlaamse stedelijke elites een acute politieke dimensie.

Doorgaans wordt het staatsvormingsproces in het graafschap Vlaanderen als de belangrijkste factor voor het verdwijnen van de vete geduid. Dat klopt alvast in zoverre dat de vorstelijke staat verantwoordelijk was voor het inperken van de mogelijke politieke betekenis van vetestrijd. Een sterk vorstelijk gezag voorkwam immers dat vetes

⁵ RAG, Familiearchief de Preudhomme d'Hailly, nr. 130; D. Nicholas, *Medieval Flanders* (Londen-New York 1992) 344-345; M. Boone, 'De souverain baljuw van Vlaanderen: breekijzer in het conflict tussen stedelijk particularisme en Bourgondische centralisatie', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 126 (1989) 73, noot 85.

geënt werden op ruimere politieke tegenstellingen. Bij zwak grafelijk gezag en vooral bij de betwisting van de vorstelijke waardigheid zelf, vormden lokale conflicten tussen individuen en hun families in belangrijke mate een draagvlak voor factievorming. Dit is op het einde van de dertiende eeuw gebeurd bij de vete tussen de Borluuts en de familie Van Sint-Baafs. Deze 'Gentse vendetta' werd al snel gekoppeld aan de tegenstellingen tussen het gevestigde stadspatriciaat en de van politieke inspraak verstoken ambachten. Uiteindelijk raakte de vete zelfs nauw verweven met de grote politieke confrontatie tussen de Vlaamse graaf Guy van Dampierre en diens leenheer, de Franse koning. De Borluuts sloten zich aan bij de graafsgezinde Klauwaarts en hun tegenstanders bij de Leliaarts. Deze laatsten konden het belangrijkste deel van het Fransgezinde Gentse patriciaat tot haar achterban rekenen.⁶ Vetes en familiale conflicten in ruime zin vormden dus een draagvlak voor het ontstaan van lokale facties, die afhankelijk van de omstandigheden zelf de basis vormden van 'landelijke' partijen. Dergelijke facties en partijen konden bij een langdurige politieke crisis zelfs een eigen dynamiek ontwikkelen die los stond van de oorspronkelijke motieven. Dit was het geval in het graafschap Holland, waar de omstreeks 1350 gevormde facties van Hoeken en Kabeljauwen pas in 1489 van het politieke toneel verdwenen. In het begin van de vijftiende eeuw had de oudere Hoeks-Kabeljauwse tegenstelling zich immers geënt op de opeenvolgende opvolgingskwesies tussen Jan en Jacoba van Beieren en vervolgens op de strijd om de grafelijke macht tussen Jacoba van Beieren en Filips de Goede. Onder het gezag van de Bourgondische hertog leidden de Hoeks-Kabeljauwse twisten vervolgens een sluimerend bestaan. Bij crisismomenten (zoals de partijdigheid van de grafelijke stadhouder in de jaren 1440 en de verzwakking van het vorstelijk gezag in 1477-1490) beheersten zij echter opnieuw het politieke toneel.⁷

In de Bourgondische Nederlanden was er dus een verband tussen het ontbreken van een sterk centraal gezag en de virulentie van vete- en factiestrijd in stedelijke elites. In dit licht verdient het actieve ingrijpen van de Vlaamse graven en hun opvolgers, de Bourgondische hertogen, in de vetes van de Vlaamse elite de volle aandacht. Verschillende belangrijke vetes tussen Vlaamse adellijke of patricische families (Borluut-Van Sint-Baafs, Rijn-Alijn, De Baenst-De Buuc, Bonin-Van Steenhuse ...) werden beëindigd door het opleggen van een grafelijke zoen. Er werden dan stevast draconische strafbepalingen voorzien in geval van vredebreuk. De dreiging van een enorme geldboete voor de familie als geheel of de levenslange verbanning van een familielid moest ook de grootste heethoofden tot naleving van de regeling dwingen.

Aangezien vetes nauw verbonden waren met de bestaande politieke spanningen in de grote steden en niet zelden aanleiding gaven tot een spiraal van geweld, had de graaf er meestal belang bij om ze zo snel mogelijk in te dijken. Maar hoewel de vorsten geregeld actief optraden om geweldsuitbarstingen te voorkomen, kan de vraag gesteld worden

6 F. Blockmans (ed.), 'Een patricische veete te Gent op het einde der XIIIe eeuw (vóór 1293 tot 10 juni 1306)', *Bulletijn der Koninklijke Commissie van Geschiedenis* 99 (1935) 573-692 en W. Blockmans, *Een middeleeuwse vendetta: Gent anno 1300* (Houten 1987).

7 H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982); M.J. Van Gent, *Pertijelike saken: Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Hollandse Historische Reeks 22) (Hilversum 1994) passim; C. Glaudemans, *Om die wrake wille: eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hollandse Studiën 41) (Hilversum 2004) 302-311.

of dit een fundamentele rol heeft gespeeld in de verzwakking van vetevoering in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een grafelijke interventie was eigenlijk een zeldzaamheid die slechts in enkele uitzonderlijke gevallen voorkwam. Bovendien moet ook worden beklemtoond dat de laatmiddeleeuwse vorsten niet bepaald neutrale scheidsrechters waren voor de conflicten van hun onderdanen. Zij konden bijvoorbeeld een gevestigd belang hebben bij de ondergang van een politieke clan in een vete. Ook de Bourgondische dynastie werd beheerst door de logica van familie-eer en vetevoering. Zo was hertog Jan zonder Vrees (1404-1419) verwickeld in een felle vete met andere facties binnen de familie Valois, die zowel de Franse koningen als de Bourgondische hertogen leverde in de vijftiende eeuw. Hij aarzelde niet om de moord op zijn rivaal te gelasten en werd vervolgens zelf vermoord door zijn op wraak beluste tegenstanders.⁸ Verder onderzoek zal dit nog moeten bevestigen, maar vermoedelijk waren vorstelijke interventies in bepaalde Vlaamse vetes ook ingegeven door de wens om pro-vorstelijke facties in de zelfstandige Vlaamse steden te versterken. Kortom, de vorst was niet bepaald een buitenstaander in Vlaamse vetevoering.

Afgezien van directe grafelijke interventie in vetestrijd hebben verschillende historici ook aangestipt dat de Vlaamse graven, en dan met name Lodewijk van Nevers, gebruik heeft gemaakt van zijn wetgevende macht om vetestrijd aan banden te leggen. Er kunnen echter vraagtekens geplaatst worden bij de betekenis van die normatieve richtlijnen. Deze vormden immers niet zozeer een grafelijke procedure voor het beëindigen van vetestrijd, maar eerder vermaningen aan het adres van de stedelijke overheden om de in hun rangen woedende familiale conflicten zo krachtadig mogelijk aan te pakken.⁹

Vanuit rechtshistorische hoek is geopperd dat private conflictvoering in de vijftiende eeuw werd ingedijkt door de vestiging van een juridisch monopolie door de vorstelijke staat. In deze visie voltrok zich van de elfde tot de veertiende eeuw een proces waarbij het zelfstandig toemeten van straffen en de uitvoering ervan door families als sociaal beschermingsbeginsel vervangen werd door de opkomst van een legaal-politiek georganiseerde stedelijke gemeenschap. De stadsmagistraat bleek echter niet bij machte om deze oudere praktijk van 'eigenrichting' bij de elite een definitief halt toe te roepen. Dit werd pas gerealiseerd na de opkomst van de grafelijke macht vanaf de twaalfde eeuw, die er vanaf de vijftiende eeuw in geslaagd zou zijn om de idee van de vorstelijke vrede ook in het dagelijks leven af te dwingen. Hoewel eigenrichting en de privaatrechtelijke behandeling van conflicten nog doorleefden tot in de zestiende eeuw, zouden dit in essentie achterhoedegevechten zijn geweest die reeds lang ten voordele van de staatsmacht waren beslecht.¹⁰

Deze visie wordt vaak genuanceerd door het beklemtonen van een lange periode waarin familiale of stedelijk rechtspraktijken en het handhaven van de vorstelijke orde samengingen. Maar ook deze hypothese levert voor het vijftiende-eeuwse Gent belangrijke problemen op. Ook in de gerechtelijke sfeer waren er spanningen tussen de opkomende vorstelijke staat en de zelfstandig ingestelde steden Gent en Brugge, net

8 B. Schnerb, *Jean sans Peur: le prince meurtrier* (Parijs 2005) passim.

9 Ch. Petit-Dutaillis, *Le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle* (Parijs 1908) 54-57.

10 Petit-Dutaillis, *Le droit de vengeance*, passim; R.C. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw* (Brussel 1954) 1-5, 230 e.v.; Idem, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de IXde tot de XIVde eeuw* (Brussel 1956) 2-5.

zoals dat in de politieke sfeer het geval was. De Gentse stadsmagistraat hechte zeer aan haar rechtsmacht en betwistte de pogingen van de vorst om het Gentse juridische gezag over haar ommeland te breken. Na een reeks felle confrontaties slaagden de hertogen erin om de superieure rechtspositie van de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad tegenover de steden te bevestigen. Met name de souverain-baljuw, een ambtenaar met de uitdrukkelijke bevoegdheid om de door stedelijke schepensbanken uitgesproken verbanningen (dé stedelijke vorm van bestraffing bij uitstek) te annuleren, bleek een belangrijk wapen in deze strijd.¹¹

Deze inpassing van de stedelijke rechtspraak in een grotere juridische hiërarchie heeft echter niet noodzakelijk aanleiding gegeven tot een grotere invloed van de vorstelijke rechtspraak in het dagelijks leven van de Gentse stedelingen. Voor het eenzijdig (*ex officio*) ingrijpen in conflicten was de vorst aangewezen op zijn grafelijke baljuws. Juist deze instelling werd in de vijftiende eeuw in haar werking aangetast. Om zijn onverzadigbare geldelijke noden te lenigen was de hertog immers begonnen om leningen aan te gaan bij zijn eigen baljuws. Deze zware financiële druk op de baljuws leidde tot een opmars van de ambtsverpachting. Het uiteindelijke resultaat was dat baljuws zich in hun pogingen om hun ambt te laten renderen slechts concentreerden op lucratieve misdaden. Dit waren de misdaden waarvoor ze ‘composities’ met de betrokkenen konden afdwingen. In ruil voor het betalen van een geldsom door de verdachte liet de baljuw de rechtsvervolgging van een misdrijf uitdoven.¹² Bovendien, nog afgezien van de enorme corruptie, was het optreden van de grafelijke baljuw aan belangrijke beperkingen onderhevig. Zwaardere misdrijven, waaronder vele die nauw verbonden waren met conflictvoering in de Vlaamse stedelijke elites, vielen niet buiten de bevoegdheid van de baljuw (zij het wel voor hun bevoegdheid om te composeren).¹³ Maar in de grote steden kwamen baljuws al snel in het vaarwater van de stedelijke overheid terecht. Met name in Gent was de aanwezigheid van de grafelijke macht uitzonderlijk zwak. In Gent bleef de baljuw immers het recht ontzegd om zonder private klacht vervolgend op te treden. ‘Blijkbaar heeft de stad Gent de vervolging *ex officio* door de baljuw binnen haar muren niet aanvaard, omdat ze in de baljuw in de eerste plaats niet een gerechtelijke ambtenaar zag, maar wel een vertegenwoordiger van de vorst, van wie de bevoegdheid zoveel mogelijk moest beperkt blijven,’ aldus Van Rompaey. De Bourgondische hertogen hebben deze situatie onveranderd laten voortbestaan, ook na hun overwinning op de Gentse opstandelingen in 1453.¹⁴ Kennelijk wogen de mogelijke baten van een doorgevoerd juridisch offensief tegen de Gentse gemeenschap niet op tegen het risico van een nieuwe particularistische reactie.

De Gentse bevolking dacht er niet aan om de voorkeur te geven aan het optreden van de hoofdbaljuw boven dat van de Gentse schepensbank. Dit blijkt uit het feit dat het indienen van een klacht bij de baljuw zo zeldzaam was dat wel is geopperd dat poorters het kennelijk als een grote schande ervoeren om hun geschillen voor de hoofdbaljuw te

11 Boone, ‘De souverain baljuw van Vlaanderen’, 59-60 en 66-7; Idem, “Want remitteren is princelijk.” Vorstelijk genaderecht en sociale realiteiten in de Bourgondische periode’, in: *Liber Amicorum Achiel de Vos* (Evergem 1989) 54-6.

12 J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967) 433-470 en 523-525.

13 Idem, ‘Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29 (1961) 64-68 en 72-73; idem, *Het grafelijk baljuwsambt*, 499-500.

14 M. Boone, ‘Openbare diensten en iniatieven te Gent tijdens de late Middeleeuwen (14de-15de eeuw)’, in: *Handelingen 11de internationaal colloquium te Spa. 1-4 sept. 1982. Historische Uitgave* 65 (1984) 74-76.

regelen.¹⁵ Vrijwillige rechtspraak voor de Raad van Vlaanderen (het regionaal gerechtshof van de vorst) begon pas na 1475 aan populariteit te winnen.¹⁶ Ten slotte was er ook het vorstelijk prerogatief om stedelijke vonnissen te herroepen door middel van genadebrieven. Eerder onderzoek leverde slechts 31 vorstelijke genadebrieven op voor het graafschap Vlaanderen (ca. 700.000 inwoners in 1470) voor de volledige regeerperiode van Filips de Goede (1419-1467). Het overgrote deel van die brieven heeft bovendien geen betrekking op de nochtans niet bepaald conflictarme stedelijke elite, maar wel op lagere sociale groepen.¹⁷ Vermoedelijk gaat het slechts om het topje van de ijsberg, maar het is niettemin duidelijk dat de genadebrief geen uitgewerkt beleidsinstrument was om conflicten in de stedelijke samenleving mee te bezweren.

De remissiepraktijken van de soeverein-baljuw waren kwantitatief al veel uitgebreider, maar ook hier waarschuwde Marc Boone reeds voor een zwart-witvoorstelling. Zowel vorstelijke ambtenaren, hertogsgezinde patriciërs en notabelen, als heel wat minder hertogsgezinde kopstukken van het Gentse corporatieve milieu bemiddelden met succes bij de soeverein-baljuw ten bate van verbannen misdadigers. Dit wijst erop dat ook de rechtspleging door de soeverein-baljuw, net zoals dat bij andere vorstelijke gerechtelijke ambtenaren het geval was, gemanipuleerd kon worden met financiële gunsten.¹⁸ De geringe betrokkenheid van het overheidsapparaat kan *a fortiori* gelden voor de conflicten die zich afspeelden binnen en tussen de families van de Gentse stedelijke elite. Zij vermeden ostentatief (vermoedelijk uit een sterk eergevoel) elke rechtsbetrokkenheid van de Gentse baljuw. Gevallen waarin de hertog rechtstreeks in een familieconflict intervierde om een regeling op te leggen, zoals de veertiende-eeuwse Vlaamse graven vaak deden, zijn mij na 1381 niet bekend.¹⁹

Algemeen genomen moet de invloed van het vorstelijk gerechtelijk apparaat in de vijftiende-eeuwse Vlaamse samenleving niet overschat worden. Dit geldt zeker voor Gent, waar de juridische bevoegdheden van de stedelijke magistratuur tot ver in de zestiende eeuw zeer uitgebreid waren. Rechtspleging van overheidswege was niet alleen sterk ondermijnd door corruptie, maar lijkt bovendien vrij beperkt geweest te zijn in haar aspiraties. De Bourgondische hertogen waren vaak zeer opvallend aanwezig in de stedelijke samenleving. Bekende voorbeelden zijn de nauwe betrokkenheid van de hertog bij het vervolgen van illegitiem geachte vormen van seksualiteit in Brugge of het gebruik van legale maatregelen in het bestraffen van de opstandige Vlaamse hoofdsteden. Dit opvallende juridische machtsvertoon was in de eerste plaats bedoeld om hun soevereiniteit tegenover de samenleving te onderstrepen.²⁰ Maar hoewel ze dus niet aar-

15 Van Caenegem, *Het strafrecht in Vlaanderen*, 322.

16 J. Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel: gGewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)* (Algemeen Rijksarchief-Studia 94) (Brussel 2002) 91-92.

17 Petit-Dutaillis, *Le droit de vengeance*, 5-6, 45-47 en 68.

18 Boone, 'De soeverein baljuw van Vlaanderen', 68-70; Idem, "'Want remitteren is princelijk'", 54-56; en Idem, 'Openbare diensten en initiatieven te Gent', 74-76.

19 Een belangrijke uitzondering is hier de ordonnantie van Filips de Goede voor de bestraffing van schaking en verkrachting in 1438, welke van groot belang was voor de Gentse stedelijke elite en die was uitgevaardigd op verzoek van de Gentse burgerij. M. Boone, Th. De Hemptinne en W. Prevenier, 'Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijssels 'De Spiegel der Minnen', ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late Middeleeuwen?', *Studia Historica Gandensia* 263 (1985) 26-27.

20 M. Boone, "'Le tres fort, vilain et detestable crieisme et pechié de zodomie": homosexualité et répression à Bruges pendant la période bourguignonne (fin de 14e – début 16e siècle)", in: H. Soly en R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur*

zelden om hun volle aandacht aan specifieke zaken te geven als de superieure positie van de vorstelijke jurisdictie in het gedrang kwam, blijkt het verzekeren van de dagelijkse rechtsgang voor de stedelingen niet bijzonder hoog op de prioriteitenlijst gestaan te hebben. Eerder kwantitatief onderzoek naar criminaliteitsbestrijding in laatmiddeleeuws Gent bevestigt deze indruk.

Te Gent waren drie procedures mogelijk voor de regeling van een geschil of misdaad. Naast de eerder genoemde compositieregeling door de Gentse baljuw was er de rechtspraak door de Gentse schepenbank. De schepenbank was juridisch gezien een grafelijke rechtbank, maar in sociaal-politiek opzicht (althans tot de onderwerping van Gent in 1453) de stedelijke tegenspeler van de Bourgondische staat. Ten slotte waren er ook de *'paisierders'*, namelijk Gentse schepenen of door de schepenen aangeduide poorters die belast waren met het uitwerken van verzoeningsregelingen. Deze laatsten vormden een alternatief voor de formele procedure voor de Gentse schepenbank. Alle mogelijke conflicten tussen partijen, van eenvoudige ruzies tot regelrechte vetes werden door deze *'paisierders'* behandeld. Tenminste tot de jaren 1480 bleef deze door de stedelijke overheid georganiseerde zoenregeling een significant fenomeen. Zo is berekend dat in 1360-1370, dus nog voor het hoogtepunt van de stedelijke zoenprocedure in de eerste helft van de vijftiende eeuw, tenminste 22% van de Gentse stedelijke gemeenschap bij een dergelijke procedure betrokken is geweest. Het was dus geen regeling die uitsluitend tot de Gentse stedelijke elite was beperkt. Zoals ik dadelijk zal aantonen is eerder het tegendeel het geval.²¹

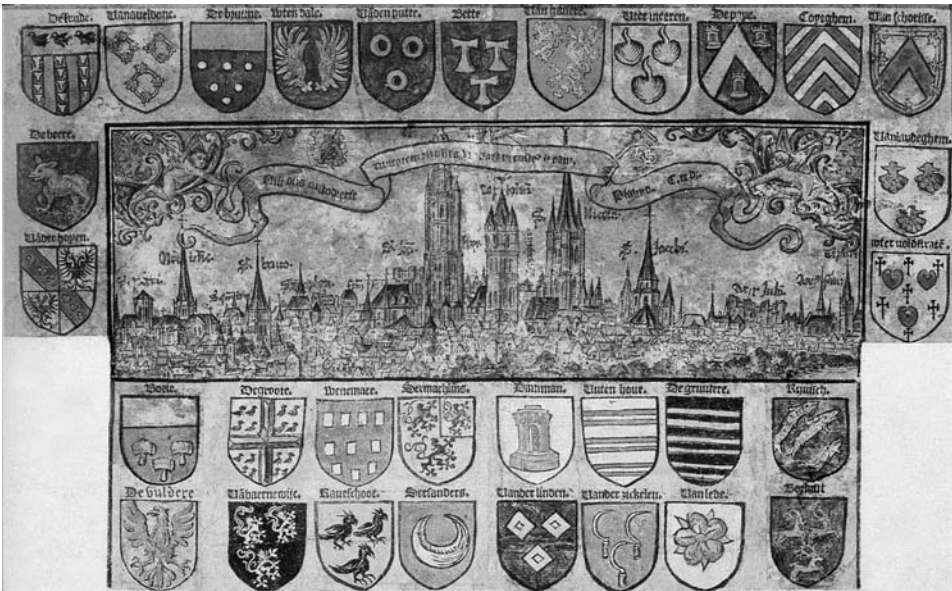
Het relatieve succes van de drie gerechtsvormen werd slechts ten dele beïnvloed door de verhouding tussen de vorstelijke staat en de stedelijke overheid. Vanaf de jaren 1430 verminderde het aantal regelingen door de Gentse *'paisierders'*, de stedelijke conflict-beheersingsvorm bij uitstek. Dit leidde echter niet tot een grotere juridische activiteit van de Gentse baljuw. De baljuw bleef ook na 1453 een onbelangrijke figuur. Het aantal composities daalde zelfs even drastisch in diezelfde periode. Hoewel dit in kwantitatief opzicht niet helemaal duidelijk is, lijkt er in de vijftiende eeuw vooral een verschuiving te zijn opgetreden van de eerder informele zoenregeling ten voordele van de strafrechtprocedure van de schepenbank.²²

Kennelijk versterkte het Gentse stadsbestuur dus haar juridische functie in de vijftiende eeuw. In de periode 1453-1477 werd dit bestuur gedomineerd door een vorstgetrouwe kliek die de Gentse financiële middelen afroemde en doorsluisde naar de Bourgondische staat. Nochtans was er geen sprake van een fundamentele juridische transformatie, waarbij de staat erin slaagde om het rivaliserende stedelijke rechtsstelsel uit te schakelen om zelf voortaan stedelijke conflicten te reguleren. Eerst en vooral moet opgemerkt worden dat de *'paisierders'* na 1450 nog steeds een derde van de volledige

in de oude Nederlanden. *Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde* (Gent 1993) 1-17; J. Dumolyn, 'The legal repression of Revolts in Late Medieval Flanders', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 68 (2000) 479-471.

21 D. Nicholas, 'Crime and Punishment in fourteenth-century Ghent', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 48 (1970) 294-304; J. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten: een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300-ca. 1500)* (Assen-Amsterdam 1978) 82-83.

22 Voor de statistische gegevens, zie H. Van Hamme, 'Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestraffing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (ca. 1419-ca. 1480)', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 55 (2001) 135-178 en Van Caenegem, *Het strafrecht* 320-322.

Afbeelding 2: De Gentse 'skyline' anno 1524, met de wapenschilden van de Gentse patriciërsgezachten (Pieter de Keyser, *Panoramisch gezicht op Gent, ingekleurde houtsnede*).

rechtsgang voor hun rekening namen. Zij verloren pas na 1480 hun betekenis voor de dagelijkse rechtsgang. Ten tweede was de Gentse overheid weliswaar onder de controle van de vorstelijke staat geplaatst, maar ze werd geen zuiver verlengstuk van het vorstelijk juridisch apparaat. Zowel Van Caenegem als Petit-Dutaillis, twee auteurs die het verdwijnen van de vetestrijd in Vlaanderen op het conto van de opkomende vorstelijke staat hebben geschreven, hebben aan de stadsschepenenbank een van de staat onafhankelijke tussenpositie toegewezen. Interventie van de schepenen in vetes was weliswaar een eerste stap om private geweldpleging te beteugelen, maar uiteindelijk zou de schepenenbank er niet in slagen om een structureel en effectief pacificatiebeleid uit te voeren. In de late middeleeuwen zou de stedelijke bemoeienis met private conflictvoering eerder een hinderpaal worden voor de vestiging van het vorstelijk geweldsmonopolie.²³

Of deze visie correct is voor de veertiende en vijftiende eeuw bevalt nog te bezien, maar feit blijft dat het Gentse stadsbestuur op het einde van de dertiende eeuw inderdaad niet bij machte was om de in haar midden woedende vetestrijd op te lossen. Het stadsbestuur werd immers tot 1302 gemonopoliseerd door de kleine elite groep families die juist het sterkst in deze conflicten betrokken waren. Onvermijdelijk behoorden de schepenen zelf tot het sociale netwerk van de betrokken partijen. De rechtsbedeling was vóór 1300 – en niet alleen voor de leden van de elite, maar ook voor lagere sociale groepen – nauw verbonden met het beschikken over contacten met de familiale netwerken van het patriciaat. Het uiteindelijke resultaat was de vorming van uitgebreide netwerken rondom die patriciërsgezachten, waarin trouw aan dat netwerk de essentiële waarde was. Kleine statusconflicten werden binnen dit stelsel 'opgevat als een

23 Van Caenegem, *Het strafrecht* 309-311; Petit-Dutaillis, *Le droit de vengeance* 43-44 en 57-65.

Afbeelding 3: Patriciërs-woning 'Hof Van Rybove' (Onderstraat Gent, tuinzijde). De achterbouw dateert van de 14de eeuw toen het steen in het bezit was van Simon de Rijke, een gefortuneerd Gents lakenkoopman. Het pand naast deze woning werd in 1353 gesloopt omwille van een vredebreuk. De bestraffing van vredeloosheid werd hierdoor symbolisch kracht bij gezet. Het pand bleef onbebouwd tot in de 19de eeuw.

ontoelaatbare aantasting van de eer van de hele familie.' Het doelwit voor wraak of wederwraak werd dan ook navenant uitgebreid tot het volledige sociale netwerk van de oorspronkelijke betrokkenen.²⁴ Bij het losbarsten van conflicten tussen leden van dat patriciaat kon er dus geen sprake zijn van een eenduidig optreden of onpartijdige bemiddeling van de schepenbank.

In deze situatie is verandering gekomen toen het Gentse patriciaat zijn exclusieve greep op de stedelijke politieke macht verloor in de eerste jaren van de veertiende eeuw. De Gentse politieke elite werd nu verbreed door de deelname van corporatieve middengroepen in het stedelijk beleid. Algemeen wordt aangenomen dat dit twee belangrijke gevolgen had voor familiale conflicten bij de Gentse elite. Eerst en vooral was een conflict tussen twee patriciërsfamilies minder explosief omdat de ruimere sociaal-politieke scheidslijnen nu niet meer essentieel bepaald werden door de breuklijnen binnen dat patriciaat. Na 1300 stonden de moeizame, vaak met geweld gevoerde onderhandelingen over de verdeling van de politieke macht tussen het oude patriciaat en de verschillende gepolitiseerde ambachtsgroeperingen in Gent centraal. Dit proces leidde

²⁴ Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht', 22 en 24-27.

in 1369-1370 tot de definitieve formulering van het nieuwe sociaal-politieke verdeelstelsel in de Gentse samenleving dat bekend stond als de Drie Leden. Dit behelsde een drieledige machtsverdeling tussen de 'poortერი', de textielambachten en het conglomeraat van de overige ambachten. Dit stelsel was niet beperkt tot de stadsmagistraat (inmiddels actief binnen twee schepenbanken), maar werd ook toegepast in het bestuur van stedelijke instellingen en wijkorganisaties.²⁵

Een privaat conflict bij de Gentse 'poortერი' (de erfgenamen van het oude patriciaat) was na 1302 waarschijnlijk niet zeldzamer dan voordien, maar het was niet langer politiek buskruit. Het politieke verdeelstelsel was immers – althans in naam – niet langer verbonden met die familiale netwerken. Verder wordt aangenomen dat de Gentse stedelijke gemeenschap nu over een meer onpartijdige arbiter beschikte. De magistraat was immers niet langer een emanatie van het sociaal netwerk dat juist de bron van die conflicten vormde. Het stadsbestuur was geëvolueerd tot een meerledig gevormd schepencollege waarin verschillende belangengroepen elkaar in evenwicht hielden.²⁶

Vete en verzoening in Gent: een familiezaak

Dat de stroom conflicten in de late veertiende en vijftiende eeuw in nieuwe en rustiger beddingen vloeide lijkt geen twijfel. Desondanks is enige nuance wel op zijn plaats. Conflicten bij de bovenlaag van de Gentse samenleving bleven veelvuldig voorkomen in de late middeleeuwen en waren niet tot onschuldige gezinsruzietjes verworven. De hiërarchisch gelaagde netwerken van knechten en vrienden rondom de oude poortersgeslachten – meestal geduid als clans – waren sterk ingekrompen en mogelijk zelfs verdwenen, maar de elitefamilies behielden hun eersterangsrol in het politieke leven. Marc Boone, die in zijn studie van de Drie Leden van haar ontstaan omstreeks 1370 tot de Gentse onderwerping in 1453 voor het eerst de pacificerende werking van dit machtsverdelingsstelsel aantoonde, heeft er ook op gewezen dat van een onpersoonlijk functionerend politiek milieu geen sprake was.²⁷ Hoewel het stelsel uitstekend functioneerde in zijn balanswerking tussen de drie groepen, was elk van de Drie Leden sterk door-drongen van een familiale logica die manifest voelbaar was in het politieke spel. Onderzoek naar netwerk- en factievorming tijdens de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1492) wijst erop dat uitgebreide families nog steeds een grote – zij het geen bindende – rol speelden in politieke stellingnames.²⁸ Politiek, status en familie waren in de veertiende en vijftiende eeuw allerm minst gescheiden en deze conflictrijke combinatie had niet zelden grote gevolgen voor de openbare orde. De vraag hoe de Gentse

25 M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990), passim.

26 Blockmans, 'Partijstrijd, vete en staatsmacht', 28-29.

27 Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 121-123.

28 F. Buylaert, 'Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 226-229. Dat de tijdgenoot zich daar sterk van bewust was blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat een kroniekschrijver in een verslag over de Brugse opstand (1436-1438) een belangrijke politieke betekenis toekende aan statusconflicten tussen Brugse patriciërsfamilies. J. De Jonghe (ed.), *Nicolaes Despaers: Chronycke van der lande ende graefschape van Vlaenderen (1405-1492)* (Brugge-Rotterdam 1840-1842), dl. III, 388-390, 403-405 en 413-414. J. Haemers, 'Ende hevet volc goede cause jehbens hemlieden te ryse-ne.' *Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent (2006) toont aan dat familiale conflicten in de Brugse elite opnieuw sterk gepolitiseerd raakten tijdens de opstand tegen de vorstelijke staat.

elite omgng met conflicten blijft dus ook na de maatschappelijke veranderingen van de veertiende eeuw zeer actueel. Een en ander wijst erop dat in de vijftiende eeuw de privé-conflicten van de hoogste sociale strata van de Gentse bevolking zich niet alleen onderscheidden in hun mogelijke politieke repercussies, maar ook door de manier waarop ze werden opgelost.

Ik ben reeds eerder ingegaan op het bestaan van een stedelijke procedure voor conflictbemiddeling in Gent, uitgevoerd door de door de schepenbank aangestelde ‘*paisierders*.’ De uitgewerkte zoenregeling werd neergeschreven in het ‘*zoendincbouc*’, een apart onderdeel van de jaarlijkse registers van de schepenbank van gedele. Dit was een geijkte procedure die ook in de andere Vlaamse en Brabantse steden populair was.²⁹ Hoewel een groot deel van de Gentse gemeenschap tijdens zijn of haar leven in contact kwam met de door de schepenen geregelde bemiddelingsprocedure, blijkt dit eerder de uitweg voor de Gentse middengroepen geweest te zijn. Ik volgde vijf families uit het Gentse patriciaat (de Borluuts, de Utenhoves, de Van Raveschoots, de Triests en de Van Vaernewijcks), evenals de twee belangrijkste adellijke families die in Gent actief waren (de Van Massemens en de Vilains) voor de periode 1453-1477. Hun aanwezigheid in de Gentse ‘*zoendincbouken*’³⁰ in die periode is minimaal. De vele telgen van die uitgebreide families traden regelmatig op als verzoeners voor andere stedelingen, maar ik vond slechts drie incidenten met leden van een van die zeven geslachten als betrokken partij voor de ‘*paisierders*’ voor een periode van 24 jaar.³¹

Mogelijk speelde het publieke karakter van de Gentse zoendingprocedure hier een rol. Uit de indeling van de *zoendincbouken* blijkt immers dat deze procedure driemaal per jaar is uitgevoerd, telkens op de vooravond van Kerstmis, Pasen en o.l.v.-Hemelvaart (15 augustus, ook de dag waarop de stadsmagistraat werd vernieuwd). Kennelijk werd het bijzonder wenselijk geacht om onbezwaard door openstaande rekeningen die religieuze feestdagen in te gaan. Zowel de inschakeling van vooraanstaande Gentse clerici, edellieden en patriciërs als de religieus significante timing wijzen er op dat het ging om een zeer publiek gebeuren. Kennelijk werd die openbaarheid angstvallig vermeden door de leden van de Gentse elite. Misschien tastte dit hun politieke positie in de Drie Leden aan. Ook in de Gentse strafrechtspraak door de Gentse schepenbanken (die zich in de vijftiende eeuw profileerde ten koste van baljuws- en zoenregelingen) zijn de Gentse patriciërs – behalve dan als schepenen – opvallend zeldzaam.

De conflicten binnen de Gentse elite verschijnen pas in ons blikveld als we de aandacht verbreden naar de Gentse registers van gedele (en in mindere mate die van de keure). In die registers van vrijwillige rechtspraak zijn verschillende aktes opgenomen waarin een regeling wordt uiteengezet die een einde moet maken aan een belangenconflict of ruzie tussen vooraanstaande poorters. Uit die aktes blijkt dat de formele regeling van de patriciërsconflicten zeer gelijkend was met die van de zoendingprocedure.

29 Petit-Dutaillis, *Le droit de vengeance*, 99; A. Meulemans, ‘Verzoening en handvrede te Leuven in de XVe eeuw’, *Eigen Schoon en de Brabander* 61 (1978) 76-80.

30 De zoendingboeken vormen een ongefolieerd addendum bij de registers van gedele: SAG, Reeks 301, zoendingboeken 1453-1477, passim.

31 SAG, Reeks 301, register 28, pp. 280 (moderne paginering) (3 maart 1459 n.s.): een conflict tussen Nicolaas Utenhove versus Josse Tortelboom; register 29, pp. 457 (25 augustus 1459): een conflict tussen twee bastaardzonen uit de familie Van Massemen versus Giselbrecht Hugaerts en register 30, pp. 132 (1468-1469): een conflict tussen Boudewijn Borluut en Josse Huughs.

Tenzij de betrokkenen zelf onderling al snel tot een overeenkomst kwamen, was er bijna altijd sprake van de aanstelling van ‘*tusschensprekers*’ die een informele bemiddelingsrol speelden. De andere mogelijkheid was dat de betrokkenen zelf of hun verwantenkring overeenkwamen om elk volwaardige arbiters aan te duiden. De betrokkenen beloofden zich dan te onderwerpen aan dit arbitrageoordeel. Net zoals bij de stedelijke zoenregelingen hadden deze scheidsrechters of bemiddelaars heel vaak een hoge status.

Het voornaamste kenmerk van deze regelingen tussen Gentse notabelen is vooral dat de bemiddeling niet door vreemden gebeurde (zoals dat bij de ‘*zoendinc*’ wel het geval was). Het familieverband van de betrokkenen speelde een eersterangsrol. De bemiddelaars zijn bijna altijd met name genoemd en niet zelden gaat het om personen die hun familienaam met een van de betrokken partijen deelden. In sommige gevallen zijn de bemiddelaars niet bij name genoemd, maar juist uitdrukkelijk veralgemeend onder de noemer van de ‘*vrienden ende maghen*’ van de conflicterende partijen. Dit was vooral het geval indien het om twee leden van eenzelfde of twee nauw verwante families ging. Bij vele tussensprekers of arbiters kan ook vriend- of verwantschap met de betrokken partijen vermoed worden. Dit is echter niet precies uit te maken omdat hiervoor de vereiste kennis van de genealogische verbanden van de patriciërsgezachten ontbreekt. Onderzoek naar het begrip ‘vrienden en magen’ voor het derde kwart van de vijftiende eeuw heeft wel aangetoond dat het – althans in het geval van die Gentse schepenregisters – gaat om een tautologische omschrijving van de familiekring van de betrokkenen, eerder dan een aanduiding voor de betrokkenheid van niet door bloed- of huwelijksband verbonden vrienden en kennissen.³²

De rol van de verwantenkring was overigens niet beperkt tot de regeling van het geschil. Zij was ook essentieel voor de naleving van de regeling. Dat blijkt uit de wijdverbreide praktijk van de borgstelling door familieleden. Zowel bij financiële of commerciële ondernemingen als bij de boetebepalingen van een arbitrageregeling was het gebruikelijk dat iemand – meestal een familielid – zich bereid verklaarde om als borg op te treden in geval van vordering.³³ Verder konden de vrienden en magen ook aangeduid worden als een arbitragecommissie. Die moest toezien op de vervulling van de overeengekomen voorwaarden. In de late vijftiende eeuw bleef een conflict niet alleen een zaak van het individu, maar ook van zijn verwanten.

De vraag kan gesteld worden in welke mate de stedelijke overheid van Gent het als haar bevoegdheid beschouwde om spanningen en conflicten binnen de stedelijke elite – die immers in belangrijke mate overlapt met diezelfde overheid – in het oog te houden en desgewenst te ontmijnen. De ‘*zoendinc*’ werd drie maal per jaar door de stadsmagistraat georganiseerd. Verder onderzoek naar zoendingarbitrage zal vermoedelijk aantonen dat naast clerici en notabelen het voornamelijk de schepenen van gedeelde waren die als arbiters tussen de partijen optraden. Bij de conflicten tussen leden van de Gentse elite is er echter geen sprake van actieve interventie door de stadsmagistraat. De schepenbank werkte immers zelf geen regeling uit om die vervolgens aan de betrokke-

³² M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven-Apeldoorn 1995) 412; idem, ‘Vrienden en magen in de bronnen van de laat-middeleeuwse Brugse weeskamer’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 36 (1982) 34-35.

³³ Carlier, ‘Solidariteit of sociale controle?’, 78-80.

nen op te leggen, tenzij de betrokkenen zelf de zaak als proces aanhangig hebben gemaakt. Zelfs in zulke gevallen gaven de schepenen er echter de voorkeur aan om niet zelf te vonnissen, maar om arbiters aan te duiden om in het dispuut te bemiddelen of te arbitrereren.³⁴ Dit was overigens niet alleen in Gent het geval.

Voor het laatmiddeleeuwse Ieper zijn verschillende gevallen bekend waarbij personen er pas na halsstarrig aandringen in slaagden om hun zaak door de Ieperse schepenbank te laten vonnissen. De schepenen oefenden zelfs grote druk uit op die personen om voor de verzoeningsprocedure te kiezen.³⁵ Onverschilligheid was niet hun motief. De schepenen drongen er vaak op aan dat de uitgewerkte regelingen – zij het nu tot stand gekomen door informele bemiddeling of door arbitrage van ‘*paisierders*’ of andere personen – geratificeerd zouden worden voor de schepenbank. Afgezien van de rechtsbekrachtiging van de akte voegde de schepenbank ook vaak strafbepalingen toe voor het geval de partijen de regeling zouden schenden. Het ging stevast om forse boetes, die zelfs de zeer vermogende leden van de stedelijke elite tot nadenken moeten hebben gestemd vooraleer ze de regeling zouden negeren.³⁶

De praktijk waarbij uitgewerkte regelingen ter ratificatie aan de schepenen werden voorgelegd, wijst erop dat het initiatief voor het beheersen van conflicten in de Gentse stedelijke elite in het derde kwart van de vijftiende eeuw in belangrijke mate bij die elite zelf lag. Hier moet opgemerkt dat families vermoedelijk ook wel conflicten in hun midden hebben geregeld zonder dat daarbij sprake was van enige betrokkenheid van de schepenbank, zelfs niet voor registratie. In laatmiddeleeuws Gent was er vermoedelijk niet alleen sprake van een *dark number* voor criminaliteit, maar ook voor verzoening.³⁷

Een conflict in de elite kon dus op verschillende manieren beëindigd worden, maar algemeen genomen kan toch gesteld worden dat de uitwerking van een regeling bij de meeste conflicten tussen en binnen patriciërsge-slachten gedomineerd werd door de familiale netwerken van de betrokkenen en dat dit milieu er bovendien de voorkeur aan gaf om de zaak strikt binnenskamers te houden.³⁸ Dat men het voor relatief kleine transacties en voor vele conflictregelingen soms toch de moeite waard vond om de registra-

34 SAG, Registers van de keure 44, fol. 107 v. (akte van 7 juli 1458). Zo benoemde de schepenbank van de keure ‘*manne vander gheschille*’ in het dispuut tussen een patriciër en een pachtersgenootschap, waarbij de schepenbank stipuleerde dat de regeling ter ratificatie aan hen moest voorgelegd worden (‘*Ende de vornomde partijen ... hebben beloofd de voorzijde mannen ter cause van huerlieder seggherscepe dat zij gheven sullen te nu gheender ander wet te beteekenen dan voor de scepenen vander kuere voorseit.*’). Er moet opgemerkt dat de Gentse schepenen van de keure zich hier ook als enige instantie opwerpen om de overeenkomst zonodig af te dwingen (‘*gheender ander wet*’). Deze procedure illustreert de overeenkomst tussen de zoenprocedure en de arbitrage in civiele zaken: de schepenen erkennen het privaatrechtelijke karakter van de conflictoplossing, maar waarborgen het naleven van de overeenkomst onder dreiging van zware boeten in geval van overtreding.

35 Van Caenegem, *Het strafrecht*, 309-311.

36 De schepenen van de keure stipuleerden bij de regeling van een erfenistwist een ‘*peyne ende verbuete*’ van 600 lb. par. in geval van overtreding. SAG, Registers van de keure 44, fol. 57 v. (akte van 3 maart 1458 n.s.).

37 Ph. Lardinois, ‘Symptomen van een middeleeuwse clan: de erfachtige lieden te Gent in de 1e helft van de 14e eeuw’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 31 (1977) 72-6; Boone, ‘Openbare diensten’, 78-80. Hoewel het maken van chirograafakten voor vrijwillige rechtspraak door van de ‘erfachtige lieden’ (Gentse patriciërs) na 1400 onbetekenend werd ten voordele van ratificering door schepenen, is het treffend dat de patriciër Jan van Vaernewijck in 1463 voor de Gentse keure verscheen om te laten optekenen dat hij een nieuw zegel had en dat hij niet aansprakelijk gehouden wenste te worden wanneer iemand na die dag kwam aanzetten met een akte die het oude zegel zou dragen. SAG, Registers van de keure 47, fol. 76 r. (akte van 21 maart 1463).

38 Danneel, *Weduwen en wezen*, 245 en 396 heeft hetzelfde vastgesteld voor de regeling van voogdij, waarbij sommige van de zeer goeude families soms de controle van de schepenbank probeerden te vermijden (het “parallele circuit”).

tiekosten in het schepenregister te betalen, is ongetwijfeld ingegeven door het besef dat de betrokkenheid van de schepenbank een belangrijke meerwaarde bood. Eerst en vooral voegde de magistraat in belangrijke conflicten of regelingen een strenge strafbepaling toe in geval van overtreding. Bovendien kon – als de regeling geschonden werd – de zaak snel beslecht worden door de schepenbank. Met name bij betrokkenheid van een familiale *Einzelgänger* of juist de oudere en machtiger telgen van die elitaire families kon een extra stimulans tot het naleven van de regeling vermoedelijk geen kwaad.³⁹

Een andere belangrijke vaststelling is dat conflictbeheersing vanuit het perspectief van de betrokken families zelf niet of nauwelijks afweek van de andere mechanismen voor familiaal beheer. Huwelijksluiting was bij de leden van de vijftiende-eeuwse Vlaamse elites het gevolg van vaak langdurige onderhandelingen tussen beide families over de materiële inbreng van de partijen. Ook de keuze van de huwelijkspartner zelf was op zijn minst sterk beïnvloed door de familie (ook bij mannen). Het belangrijkste is nog wel dat zowel huwelijksluiting als repressie bij eventuele schending van de familiale belangen gebeurde door de volledige verwantenkring.⁴⁰ Voor de vijftiende-eeuwse elite was conflictbeheersing onlosmakelijk verbonden met het familiaal personen- en vermogensbeheer. Dat beiden volgens dezelfde beginselen geregeld werden, blijkt ook uit de alomtegenwoordigheid van de vrienden en magen in het erfenisbeheer. Met name bij intestaatregelingen, waarbij de ouders nog tijdens hun leven een erfenisverdeling voor hun kinderen opstelden om te voorkomen dat dit een twistappel tussen hun erfgenamen zou worden, werd stevast als motivatie opgegeven ‘*omme te scuwene ende te belettene alle ghesille, onghenouchte ende ghedinghe*’, alsook het behoud van de lieve vrede die ‘*tusschen broedren ende zusteren behoort ende betaemt te geschieren*’.⁴¹ De families van Gentse elite waren dus sterk doordrongen van de wens om conflicten in haar netwerken te vermijden.

De vaststelling van Danneel dat de Gentse schepenbank van gedele weliswaar graag het overzicht behield over de voogdijregelingen binnen de Gentse elite, maar slechts bij zeer hoge uitzondering inging tegen de wensen van de betrokken families (zelfs als die afweken van het gewoonterecht), kan ook gelden voor de andere pijlers van het familiale beheer, namelijk huwelijks- en erfenisregelingen en *last but not least* conflictbeheersing. Dit respect voor het zelfstandig functioneren van verwantschapsnetwerken hoeft niet te verbazen, gezien het feit dat de stadsmagistraat en het stadspatriciaat in belangrijke mate overlaptten. Het vrijwaren van de patrimoniale belangen was dan ook voor de schepenen een belangrijke zorg.⁴²

39 Dat sommige personen er inderdaad in slaagden aan de familiale druk te weerstaan om een conflict in der minne te regelen, blijkt onder meer uit een jarenlang aanslepend geschil tussen Karel van Gistel en Hugo de Mil. Toen beide betrokkenen stierven, werden hun kennelijk minder heethoofdige weduwes onmiddellijk ‘*bij tusschensprekene van zekeren notabelen personen vriendelic verappointeert*.’ SAG, Registers van de keure 51, fol. 47 v. (akte van 9 december 1471).

40 J. Dumolyn, ‘Patriarchaal patrimonialisme. De vrouw als object in sociale transacties in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: familiale strategieën en genderposities’, *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies Universiteit Gent* 12 (2003) 1-28.

41 SAG, Registers van gedele 27; fol. 2 r.-v., fol. 11 v. (akte van 31 augustus 1456); 31, fol. 114 r. – fol. 115 v. (akte van 26 mei 1469). Het citaat is willekeurig gekozen. Deze formulering is zeer typisch voor dergelijke intestaatregelingen en komt ook in losse oorkonden voor, bijvoorbeeld in een regeling binnen de familie Van Halewijn, RAG, Fonds diverse oorkonden, nr. 769 (akte van 8 mei 1413).

42 Danneel, *Weduwen en wezen*, 419-23

Kortom, de vijftiende-eeuwse Gentse stedelijke elite bestond uit een netwerk van relatief goed georganiseerde familieverbanden dat opvallend aanwezig was op de sleutelmomenten van het leven van haar leden. Bij belangrijke beslissingen waren zij onvermijdelijk aanwezig en wogen zij zwaar op de besluitvorming. Bij de bescherming van minderjarigen, zwakzinnigen en vrouwen en de keuze van de huwelijkspartner zaten de *'vrienden ende maghen'* op de eerste rij. Hun eigen belangen inzake het patrimonium en het behoud van status en politieke invloed stonden immers op het spel. Omdat dit belangenbeheer onvermijdelijk aanleiding gaf tot botsingen binnen de familie en het ruimere sociale netwerk, was een bemiddelend optreden van de verwanten een routineus onderdeel van hun takenpakket. Zelfs bij zeer hevige conflicten lag het initiatief toch nog bij de familie. In 1473 had Lieven Triest *'fellen, orribelen ende overdadighe faite'* gepleegd tegen zijn oom Josse Triest, die het ternauwernood had overleefd. De zaak werd uiteindelijk geregeld door de familie zelf, die een genadebrief vroeg en kreeg van Karel de Stoute en daarna zelf een regeling uitwerkte. De familie stipuleerde dat Lieven een bedevaart naar Rome moest ondernemen, zijn oom moest vergoeden, diens genade moest afsmecken en nadien uit diens buurt moest blijven op straffe van 100 lb. par. De familie liet de regeling tenslotte ratificeren door de Gentse keure *'up hope dat de selve Lievins zijn neven hem voortan reghelen [...] sal in zijn regeren ende levone bij advijse van maghen ende vrienden die gheerne saghen zijn eere ende welvaert ...'*⁴³

Besluit

De vijftiende-eeuwse Gentse stedelijke elite was een zeer conflictrijk milieu, maar de beheersing van die conflicten verliep zeer efficiënt. De beruchte ontsparingen van de sociale orde door een snel om zich heen grijpende vetestrijd van de dertiende eeuw zijn tweehonderd jaar later niet meer aan de orde. Hoewel een ruzie tussen leden van de elite ook omstreeks 1450 nog jaren kon aanslepen, waren verschillende mechanismen werkzaam die aanstuurden op de snelle uitwerking van een duurzame regeling van het geschil. Eerst en vooral was er de forse sociale druk van de omgeving, met name de familie en de andere leden van het sociale netwerk van de betrokkenen. Bemiddeling werd stevast gedomineerd door familie, of door goedgekozen personen met een zo hoog mogelijke sociale status om partijen tot naleving van de regeling te stimuleren.⁴⁴ Daarnaast werden de regelingen vaak geratificeerd door de Gentse schepenbank die er ook een forse strafbepaling in geval van overtreding aan toevoegde. Tenslotte was er ook nog de stimulans uit ideologische hoek om conflicten te voorkomen en – als ze dan toch plaatsvonden – ze snel te bezweren. Verschillende akten van het Gentse patriciaat vermelden de wens om conflicten te voorkomen. Dit wijst erop dat ze strijdig geacht werden met de idee van solidariteits- en affectiviteitsbeleving in de familie. Het nauwe verband tussen de Gentse zoendingprocedure en religieuze feestdagen, de neiging om clerici tot arbiters aan te duiden, de heilige eed die arbiters of de betrokkenen vaak dienden af te leggen of het opleggen van strafbedevaarten door de magistraat of de familie van de betrokkenen, geven aan dat ook religie een niet te verwaarlozen rol speelde in de beheersing en preventie van conflicten.⁴⁵

⁴³ SAG, Registers van keure 32, fol. 128 r. (akte van 10 mei 1473).

⁴⁴ A.-J. Bijsterveld, 'Eergevoel en conflictbeheersing in aristocratische kringen in de twaalfde-eeuwse Nederlanden', *Millennium* 11 (1997) 102-104 en 109.

Conflicten konden om begrijpelijke redenen rekenen op de volle aandacht van de belangrijke spelers van de laatmiddeleeuwse samenleving. De in de elite gewortelde conflicten interageerden weliswaar niet meer voortdurend met andere lokale of regionale spanningsvelden, zoals in Holland op dat moment, maar ze konden nog steeds repercuïes hebben die de relatie tussen de rechtstreeks betrokken partijen ver overstegen. Desondanks is het duidelijk dat conflictbeheersing bij de Gentse bovenlagen nog niet in een strikt juridisch kader was gevat. De idee dat staatsinterventie de werking van de laatmiddeleeuwse samenleving fundamenteel gewijzigd heeft moet daarom genuanceerd worden. Staatsvorming was – *pace* Elias – zonder twijfel van cruciale betekenis voor het indammen van geweldpleging en vetevoering.⁴⁶ De graaf trad eigenhandig en krachtdadig op in die conflicten die al te zeer dreigden te escaleren. De vorming van een onbetwiste vorstelijke macht ontnam bovendien in belangrijke mate de noodzakelijke voedingsbodem aan laatmiddeleeuwse conflicten om uit te groeien tot de wijdverbreide, extreem gepolitiseerde en gewelddadige vetes die rond 1300 het graafschap teisterden. Het is echter evenzeer duidelijk dat de dagelijkse rechtsgang en daarmee ook de behandeling van het overgrote deel van de conflicten in de Vlaamse elites in de vijftiende eeuw niet in de werkingsfeer van de vorstelijke overheid was gekomen. Het zwaartepunt van dat proces moet wellicht worden gezocht in de vroegmoderne periode.⁴⁷

Ook de Gentse stedelijke overheid bleek geen *prime mover* bij conflictbeheersing van de lokale elite. Hoewel zij zeer nauw betrokken was bij het regelen van disputen in de Gentse gemeenschap nam ze een zeer terughoudende houding aan tegenover de conflicten in het stadspatriciaat. De Gentse stedelijke overheid – die vermoedelijk evenzeer geobsedeerd was door het behoud van de sociale orde als de rest van de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving in Europa⁴⁸ – hield een oogje in het zeil, maar ze liet de beheersing van eliteconflicten verder graag over aan het omringende sociale weefsel, allicht omdat dit sociale mechanisme efficiënter was in het pacificeren van die spanningen.

Paradoxaal genoeg was de sociale en familiale structuur van het Gentse patriciërsmilieu niet alleen de oorzaak, maar tegelijk ook de voornaamste oplossing voor familiale conflicten in deze stedelijke elite. De geslachten van het Gentse patriciaat hadden voor de opbouw en verdediging van haar bezits- en machtsstructuren van oudsher op intra-familiaal niveau een reeks controlemechanismen ontwikkeld voor kwesties die de familiale machtsstructuur aanbelangden. Dit waren in de eerste plaats het huwelijk en voogdij- en erfenisregelingen. Belangenbotsingen waren onvermijdelijk, eerst en vooral binnen families, waarin individuen botsten of zich moesten onderwerpen aan het al-

45 Petit-Dutaillis, *Le droit de vengeance*, 66-68 en 82; SAG, Registers van de keure 44, fol. 95 r. (akte van 2 december 1456) ('al welke [de scheidsrechters] verclaerst hebbende bij huerlieder eede hoeghelic gbestaef ten beleghen ghemaent ende ondervraecht alsoot behoerde').

46 M.F. Van Dijck, *De pacificering van de Europese samenleving: repressie, gedragspatronen en verstedelijking in Brabant tijdens de lange zestiende eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen (2007).

47 S. Carrol, 'The peace in the feud in sixteenth- and seventeenth Century France', *Past and Present* 177 (2002) 74-115 wijst erop dat het succes van het staatsvormingsproces in zestiende-eeuws Frankrijk in belangrijke mate te danken was aan stedelijke elites, die hun geschillen regelden door het uitnodigen van aan de vorst gelieerde bemiddelaars, lang voordat er sprake was van rechtsinterventie van overheidswege. Claudemans, *Om die wrake wille*, passim, stelde ook in Holland-Zeeland vast dat de vorstelijke overheid pas in de zestiende eeuw ten volle een legaal monopolie inzake eigenrichting wist te vestigen.

48 Ch. Friedrichs, *The early modern city, 1450-1750* (A History of Urban Society in Europe 1) (Londen-New-York 1995) 245-246, 252-261, 268-269 en 323-324.

Afbeelding 4: De Gentse Kuip met belfort en kathedraal (de middeleeuwse Sint-Janskerk). Negentiende-eeuwse foto waarop het oude stratenpatroon nog zichtbaar is voor de ruimtes tussen de gebouwen werden vrijgemaakt.

gemeen familiebelang, maar ook tussen de leidende geslachten, die allen argwanend hun verworvenheden koesterden en op nieuwe kansen aasden. Dit geladen sociale weefsel was echter geen synoniem voor chaos, openbare ordeverstoring en geweldpleging, hoewel het daar in eerdere omstandigheden wel aanleiding toe heeft gegeven.

Om de onvermijdelijke frustraties van een gedeeld vermogensbeheer binnen een familie en de conflicten met rivaliserende families op te vangen, werd de sociale controle door de familie ook in sterke mate gericht op het voorkomen of ontmijnen van ruzies. Indien deze botsingen ontaardden in langdurige conflicten brachten zij immers fundamentele schade toe aan de familie. Na een reeks politieke veranderingen in de vroege veertiende-eeuwse stadspolitiek waren de familiale pacificatiemechanismen beter gaan functioneren. Doordat het patriciaat in de nieuwe stedelijke context zijn macht moest delen met de ambachten was de band tussen conflicten binnen en tussen patriciërsfamilies enerzijds en de uitoefening van politieke macht anderzijds verzwakt. Om die beperkte machtsparticipatie maximaal uit te oefenen en om ten volle de door de opkomende staat geboden kansen te benutten dienden die elitenetwerken soepel te functioneren. De snelle, discrete afhandeling van hun conflicten was daarbij een eerste zorg,

welke werd verzekerd doordat het familiale samenwerkingsverband dat macht, rijkdom en spanningen genereerde, tegelijk ook functioneerde als het eerste en meest effectieve buffermechanisme om conflicten in eigen kring te pacificeren. Door zelf regelingen uit te werken, die op te leggen aan de betrokkenen en die tenslotte eventueel te laten ratificeren door de schepenen ontvienden de elitefamilies een mogelijke bedreiging voor hun maatschappelijke positie. De buitengewone continuïteit van het Gentse stadspatriciaat, waarbij patriciërsfamilies vaak eeuwenlang in het zadel bleven, en de terughoudendheid van zowel de stedelijke overheid als de vorstelijke rechtsmacht vormen daarvoor het beste bewijs.

Staat in de stad?

Integratie en afzondering van Joden in Antwerpen in de twintigste eeuw

De aanwezigheid van ‘vreemdelingen’ in Europese steden wordt vaak voorgesteld als een belangrijk en centraal probleem voor de samenleving. Het leidde reeds tot talloze studies in de rechten, en in de sociale en humane wetenschappen. Men stelt zich vragen over nationaliteit, assimilatie, aanvaarding en inburgering, gastvrijheid en het vermengen van verschillende culturen. Voor Joden in Antwerpen vandaag is het niet zozeer hun sociale status, maar eerder hun taal, religie, culturele achtergrond en economische activiteit die een ‘cluster van identiteiten’ vormt die ruimtelijk voelbaar is in de stad en een ‘onderscheid’ creëert tussen Joodse en andere inwoners van Antwerpen. De Joodse bevolking van Antwerpen vormt één van de minderheidsgroepen in de stadsbevolking waarvan algemeen wordt aangenomen dat ze een grote uiterlijke herkenbaarheid hebben via hun kledij en haartooi, en van wie men een grote afzondering veronderstelt. Vele vragen met betrekking tot hun integratie dan wel segregatie, en de historische ontwikkeling daarvan, blijven echter onbeantwoord.

De vraag die aan dit artikel te grondslag ligt, luidt: in hoeverre leven en leefden Joden in Antwerpen inderdaad in afzondering van de niet-Joodse Antwerpenaren? Hoe kunnen we hun eventuele segregatie definiëren, interpreteren en historisch verklaren? Resulteerde die afzondering in een ‘gesloten gemeenschap’ zoals soms beweerd wordt? Zien we hierin een evolutie in de loop van de twintigste eeuw? Een antwoord op deze vragen zoeken we via de geschiedenis van de huidige Antwerpse Joodse bevolking en haar structuren, een verhaal dat tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw in een stroomversnelling terecht kwam.

Voor het bestuderen van Joodse minderheidsgroepen reiken de studies van de ‘Chicago school of Sociology’ – ontstaan in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw en herkenbaar aan hun combinatie van antropologische methoden met sociale perspectieven – theoretische concepten aan met begrippen zoals ‘zelfsegregatie’.¹ Een stedelijke context leidt immers niet naar een totale integratie van haar burgers in een welbepaalde ‘identiteit’. Er blijft steeds diversiteit en fragmentatie bestaan. Binnen de stad blijven vaak moeilijk te omlijnen interne ‘afbakening’ aanwezig, berustend op sociale, religieuze, culturele, linguïstische, economische of andere kenmerken, of op een combinatie ervan.² Voor een goed begrip daarvan moet vooral de historische evolutie onder de loep worden genomen.

1 Zie voor een overzicht: W.G. Lutters en M.S.Ackerman, *An Introduction to the Chicago School of Sociology* (http://www.research.umbc.edu/~lutters/pubs/1996_SWLNnote96-1_Lutters.Ackerman.pdf, 29/11/2006, datum op het stuk is 1996) 3-5. Van de eerste generatie hield vooral Louis Wirth zich bezig met het bestuderen van immigrantengemeenschappen en de vraag waarom bepaalde delen in een stad specifieke bevolkingsgroepen aantrokken en een eigen patroon vertoonden. De Chicago School besteedde veel aandacht aan het concept ‘groep’. Groepen kenmerken zich vaak door een hoge mate van isolatie, intern aangemoedigd dan wel extern opgedrongen. Zie bijvoorbeeld: L. Wirth, *The Ghetto* (Chicago 1928).

De recente dialoog en samenwerking tussen sociologen en historici reikt vernieuwende invalshoeken aan voor de studie van integratieprocessen. De theoretische kaders en modellen van de sociologie worden aangevuld met historische gegevens en deze laatste worden op hun beurt in een duidelijker en vaster omlijnd (vergelijkend) perspectief geplaatst.³ Geïnspireerd door het assimilatiemodel van de ‘Chicago School of Sociology’ definieert Leo Lucassen integratie als het algemene sociologische mechanisme dat de manier beschrijft waarop alle mensen, migranten zowel als niet-migrant, hun plaats vinden in de samenleving.⁴ Deze brede definitie van integratie veronderstelt niet dat het proces zou leiden tot een uniforme, eenvormige samenleving of nationale cultuur, maar laat belangrijke verschillen toe, afhankelijk bijvoorbeeld van gender of etniciteit. Elke samenleving of natiestaat is dus automatisch multicultureel.⁵ Immigranten, net als niet-migrant, integreren altijd in zekere mate. De cruciale vraag daarbij is echter: op welke domeinen, hoe sterk, en aan welke snelheid? Met andere woorden: hoe kunnen we deze ruime definitie in de praktijk toetsen?

Om te beginnen kan een onderscheid gemaakt worden tussen structurele en identificatiele integratie. Structurele integratie kan min of meer objectief in kaart gebracht worden via bijvoorbeeld huisvestingspatronen of onderwijs. Via verschillende criteria (van politieke, culturele, economische of sociale aard) kan integratie immers tot op zekere hoogte worden ‘gemeten’. Identificatiele integratie is veel subjectiever en wijst meer op de mate waarin immigranten en hun nakomelingen zichzelf als ‘anders’ zien en in welke mate zij als ‘anders’ gezien worden door de rest van de samenleving.⁶ Uiteraard beïnvloeden verschillende aspecten het integratieproces: de karakteristieken van de immigranten, de aard van (transnationale) netwerken en gemeenschappen, de structuur van de arbeidsmarkt en de mogelijkhedenstructuur in de ontvangstsamenleving, enzovoort.⁷

In wat volgt wordt in eerste instantie gefocust op structurele integratie zoals wonen, werk, religie, sociale netwerken en onderwijs. We plaatsen deze domeinen in een historisch perspectief voor de Joodse bevolking in Antwerpen.

Groeiend en bloeiend Joods leven in de stad (eind negentiende eeuw-1940)⁸

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam een grote Joodse migratiebeweging op gang vanuit Oost-Europa.⁹ Antwerpen kende op dat moment reeds een

2 L. Klusakova, J. Miller, M. Niemi en R. Rodger, ‘Abstract session: Urban spaces – urban societies: Frontiers and identities from Middle Ages to Modernity’, Eighth international conference on urban history, urban Europe in comparative perspective, Stockholm, 30-31/08/2006. (<http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/mainabstract.htm#m6>, <http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/mainsessions.htm#m6>, 08/12/2006).

3 L. Lucassen, *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in Western Europe since 1850* (Urbana/Chicago 2005) 16-18. Lucassen is een pionier in het op gang brengen van deze dialoog.

4 Lucassen, *The immigrant threat*, 18.

5 Ibidem.

6 Ibidem, 18-20.

7 L. Lucassen, D. Feldman en J. Oltmer, ‘Immigrant integration in Western Europe, then and now’, in: L. Lucassen, D. Feldman en J. Oltmer (red.), *Paths of integration: migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006) 9.

8 Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift: V. Vanden Daelen, *De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*. *Lomir vayer zingen zeyer lid* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling) (Antwerpen 2006).

9 Meer dan twee miljoen Joden uit Rusland, Oostenrijk en Roemenië migreerden tussen 1880 en 1914. De meeste onder hen trokken naar de Verenigde Staten, maar 120.000 à 150.000 vestigden zich in Groot-Brittannië. Parijs ontving van 1881 tot 1914 ongeveer 35.000 Oost-Europese Joodse immigranten die het economische en gewelddadige antise-

Joodse bevolking, maar dat waren voornamelijk Nederlandse Joden met een andere achtergrond. Zij woonden veelal in de buurt van het Zuid en hadden hun synagoge in de Bouwmeestersstraat, tot op vandaag ‘de Hollandse sjoel’ genoemd. Haar gematigd orthodoxe bezoekers waren sterk geïntegreerd in de samenleving. Wat de Joodse religie betrof, was er uiteraard geen verschil, maar de tradities en religieuze wetten werden door de nieuwkomers veel strikter nageleefd, waardoor ze veel minder ‘opgingen’ in de samenleving dan de Nederlandse Joden. Veel Oost-Europese Joden hielden vast aan het dagelijkse synagogebezoek en onderhielden de spijswetten heel nauwgezet. Deze nieuwe wind zou het karakter en het beeld van de Joodse gemeenschap in de stad sterk gaan karakteriseren.¹⁰ De Joodse populatie in de stad explodeerde als het ware van ongeveer 1.200 rond 1880 tot naar schatting 35.500 in 1939.¹¹

Hoewel we op geen enkel moment de Joodse gemeenschap van Antwerpen als een homogene groep kunnen beschouwen, waren er wel bindende factoren en een meer of minder gedeelde achtergrond, die maakten dat er een verbondenheid, een samenhang onder Joden in Antwerpen heerste. De taal (Jiddisch en Hebreeuws en voor de Oost-Europese nieuwkomers Pools, Russisch of andere lokale talen), de Joodse religie en een Joodse cultuur vormden gemeenschappelijk gedeelde aspecten. Voor de Oost-Europese Joden speelde de gemeenschappelijke achtergrond, de cultuur uit de *shtetls* – de Oost-Europese Joodse dorpen of stadjes – zeker mee. Daarenboven schrijven de Thora en haar commentaren *Tsedaka* (letterlijk: gerechtigheid, gebruikt om liefdadigheid te beschrijven) voor, de collectieve verantwoordelijkheid van Joden om voor elkaar te zorgen. Soms werd deze onderlinge sociale hulp ook extern aan Joden opgelegd door de lokale of nationale autoriteiten van de plaats waar ze leefden of organiseerden de reeds gevestigde Joden deze hulp vooral uit vrees dat een influx aan Joodse migranten ten laste van de staat een negatieve impact zou hebben op de positie van Joden in het land.¹² Dit alles heeft geleid tot de ontwikkeling van Joodse weldadigheidspraktijken, zelfs grensoverschrijdend en wereldwijd. In Antwerpen verenigden de bestaande liefdadigheidsinstellingen zich in 1920 in één centrale Joodse organisatie voor sociale hulp. Dit creëerde zeker een groeps-

mitisme ontvluchtten en aangetrokken werden door de economische mogelijkheden en de relatieve vrijheid en gelijkheid. D. Feldman, *Englishmen and Jews: social relations and political culture, 1840-1914* (New Haven/Londen 1994) 141; N.L. Green, ‘Class and community: der idischer arbayter’, in: C. Harzig en D. Haerder (red.), *The press of labor migrants in Europe and North America 1880s to 1930s* (Bremen 1985) 92.

10 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 242-244. Louis Wirth beschrijft een gelijkaardig proces in de migratie van Oost-Europese Joden naar de Verenigde Staten en meer in het bijzonder naar Chicago in het laatste kwart van de negentiende eeuw (Wirth, *The ghetto*, 146-149, 179-186).

11 L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000) 10, 201-202, 546-547. Na de verordening van 28 oktober 1940 registreerden zich in Antwerpen 22.500 Joden boven de 15 jaar. Saerens maakt een extrapolatie om tot het totaalcijfer, kinderen inclusief, te komen en geeft zo een cijfer van 29.435. Het verschil met 1939 is volgens mij voornamelijk te verklaren door de vlucht van velen naar de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk, Zwitserland of elders in Amerika, en het niet registreren van bepaalde families in het jodenregister.

12 H.D. Stein, ‘Jewish social work in the United States, 1654-1954’, *American Jewish year book*, 57 (1956) 5; N.L. Green, ‘To give and to receive: Philanthropy and collective responsibility among Jews in Paris, 1880-1914’, in: P. Mandler (red.), *The uses of charity* (Philadelphia 1990) 197. Ik stelde deze vrees ‘een last te vormen’ ook vast in mijn doctoraal onderzoek. Laura Vaughan meldt dit ook voor de laat negentiende-eeuwse Joodse gemeenschap in Engeland. L.S. Vaughan, *Clustering, segregation and the ‘ghetto’: the spatialisation of Jewish settlement in Manchester and Leeds in the 19th century* (Ph.D. Architecture University of London) (London, 1999), hoofdstuk 2: 13 (Self-help causes of clustering). Ik consulteerde dit proefschrift on-line: http://eprints.ucl.ac.uk/archive/00000661/01/Vaughan_1999.pdf (14/09/2006).

gevoel: als Jood in Antwerpen werd je ofwel gesteund door de 'Centrale' ofwel schonk je geld aan deze weldadigheidsinstelling.¹³ Op die manier wogen armen in de gemeenschap ook veel minder door op het Belgische sociale zekerheidssysteem.

Daarnaast was er ook een economische concentratie. Joden in Antwerpen werkten vooral in de traditioneel typisch Joodse sectoren zoals textiel, lederbewerking, meubelen schoenmakerij,¹⁴ en in Antwerpen heel typisch de diamanthandel en -bewerking die parallel met de inwijkbeweging een sterke positieve groei kende (cf. infra). Op zich is deze concentratie geen vreemde vaststelling. Sociologen en historici beschrijven het concentreren binnen een economische 'niche' als typisch voor migranten en minderheidsgroepen. Dat geldt dus ook voor Joden.¹⁵ Derek Penslar beschrijft dit fenomeen als volgt: 'Like many ethnic minorities, throughout their long history Jews have often occupied specific economic niches in the lands in which they have dwelled. Therefore, their economic distinctiveness has been completely normal, that is, typical of an ethnic minority. Jews are the archetypal representatives of what social scientist call a "middleman minority", concentrated in commercial occupations considered by the dominant elites to be low status or overly risky'.¹⁶

De groeiende Joodse aanwezigheid in de diamantsector

Naast het vinden van een economische niche die nog niet ingenomen was door de lokale bevolking,¹⁷ bepaalden of beperkten louter financieel-economische en linguïstische redenen mee de beroepskeuze. Omdat de nood aan een inkomen dringend en belangrijk was, kwamen beroepen die een lange opleiding of scholing vergden vaak niet in aanmerking. Dat blijkt onder meer uit de keuze van de Antwerpse Joden voor de diamantsector, die zo karakteristiek is voor Antwerpen. Een job in de diamant vereiste geen speciale diploma's, slechts weinig materiaal (zeker voor het kloven) en kon binnen relatief korte tijd aangeleerd worden.¹⁸ Omdat de nieuwkomers vaak met voorlopige verblijfs- en werkvergunningen of zelfs in de illegaliteit werkten, kozen ze ook bij voorkeur voor sectoren zonder al te veel formaliteiten en staatscontrole. De diamant-

13 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 136-141. Nancy L. Green wijst eveneens op het belangrijke groepsbindende aspect van deze onderlinge hulp, vooral onder nieuwkomers (Green, 'Class and community', 92-93; en 'To give and to receive', 197-226).

14 Veel Oost-Europese Joden hadden deze vaardigheden meegenomen uit hun plaatsen van herkomst. J. Blaschke e.a., 'European trends in ethnic business', in: R. Waldinger, H. Aldrich en R. Ward (red.), *Ethnic entrepreneurs. Immigrant business in industrial societies* (Newbury Park 1990) 106-130, 101. De auteurs verwijzen hier naar de studies van J. Klatzmann, *Le travail à domicile dans l'industrie parisienne du vêtement* (Parijs 1957), en N. Green, 'Immigrant labor in the garment industries of New York and Paris: variations on a structure', *Comparative social research*, 9 (1986) 231-243.

15 S. Kuznets, 'Economic structure and life of the Jews', in: L. Finkelstein (red.), *The Jews: their history, culture and religion* (Londen 1961) 1597-1666, 1599; Vaughan, *Clustering, segregation and the 'ghetto'*, hoofdstuk 2: 14-16 (Economic causes of clustering).

16 D. J. Penslar, *Shylock's children: economics and Jewish identity in modern Europe* (Berkeley/Los Angeles/Londen 2001) 134 ('Abnormality and Distinctiveness').

17 Kuznets, 'Economic structure', 1600: '[...] the bulk of the Jewish minorities arrived after the economy of the country of destination had reached the point where it was already almost entirely manned by the resident majority; and where, therefore, the economic choices available to the recently arrived minority were limited by established interests'.

18 Zie Vanden Daelen, *De heropbouw*, 98-102, 127-129. Laura Vaughan bemerkt gelijkaardige motivaties in haar studie van de Joodse gemeenschappen in Manchester en Leeds aan het einde van de negentiende eeuw (thuiswerk of in kleine ateliers, bij voorkeur in dienst van Joden, zonder opleidingsvereisten, met zo weinig mogelijk materiaal, liefst zonder te grote kapitaalvereisten, enzovoort). Vaughan, *Clustering, segregation and the 'ghetto'*, hoofdstuk 4: 2-6.

sector is zo'n sector waar de Belgische overheid zich – waarschijnlijk omwille enerzijds van het grote economische belang en anderzijds van de specifieke eigenheid van de sector – erg liberaal opstelde.¹⁹ Het grote percentage Joden in de sector is ook deels te verklaren door het 'gesloten' karakter van het beroep. Voorspraak speelde immers een grote rol in de diamantsector, waardoor een 'derde' er niet gemakkelijk toegang toe kon krijgen. Een onbekende vindt er moeilijk een 'patron' die hem blindelings diamanten zou toevertrouwen. Een baas zou nooit om het even wie in de leer nemen. Persoonlijke banden, familieverwantschap of een degelijke introductie door vrienden waren (en zijn) er noodzakelijke referenties. Je werd als het ware in gecoöpteerd.²⁰ De groeiende Joodse aanwezigheid in de diamantsector en de solidariteit van Joden onderling zorgde er bovendien voor dat nieuwkomers de vaak kapitaalsintensieve start financieel aankonden en dat ze voorgedragen werden voor lidmaatschap van een beurs of een job in de sector.²¹ De eerder gearriveerden werkten zich op en zorgden zo voor werkgelegenheid lager op de ladder in hun dienst voor de nieuwkomers.²²

Zich scharen rond één of enkele economische sectoren zorgt ook voor de cohesie van de groep. Minderheidsgroepen die de cohesie onder de groep hoog willen houden zijn in overgrote mate actief in één of twee economische sectoren.²³ Dat helpt immers om de onderlinge band levend te houden, de tradities te blijven onderhouden en de religieuze en culturele waarden te respecteren. De Joodse drang naar cohesie en zelfbehoud maakt van deze economische concentratie een 'normale' en zelfs 'gewilde' zaak.²⁴ Deze keuze was dus geenszins enkel door rationeel economische argumenten bepaald. Voor orthodoxe Joden vormde de diamantsector om religieuze overwegingen een ideale optie. Zij zochten immers een job die flexibel genoeg was om ze te kunnen combineren met hun vrij veeleisende religieuze verplichtingen, denken we maar aan de wekelijkse sabbat en de vele vasten- en feestdagen.²⁵ Bovendien is de Joodse kalender een maankalender, in tegenstelling tot de zonnkalender die in Europa gevolgd wordt. Een 'dag' begint daardoor 's avonds bij zonsondergang en eindigt bij het verschijnen van de eerste sterren de dag erna. Een baan volgens de normale werkweek van de doorsnee Antwerpenaar zou streng religieuze Joden bijgevolg niet in staat stellen om Joodse feestdagen vrij te nemen en de sabbat goed te kunnen voorbereiden en respecteren. En zelfs binnen de diamantsector, waar de Joodse arbeiders in de jaren dertig 25 percent van de arbeiders

19 *Antwerpen: kunststad en wereldcentrum voor diamant* (Brussel 1969) bijlage: 'België: economie en techniek'.

20 J. Gutwirth, *Vie juive traditionnelle: ethnologie d'une communauté hassidique* (Parijs 1970) 86, 95.

21 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 99-101, 128-130.

22 J. Rath, 'Introduction: immigrant businesses and their economic, politico-institutional and social environment', in: J. Rath (red.), *Immigrant businesses: the economic, political and social environment* (Houndmills/Basingstoke/Hampshire/Londen 2000) 9. Rath baseert zich op de volgende studies van Waldinger: R. Waldinger, 'The "other side" of embeddedness: a case-study of the interplay of economy and ethnicity', *Ethnic and Racial Studies*, 18 (1995) 555-579; R. Waldinger, *Still the promised city: African-Americans and new immigrants in post-industrial New York* (Cambridge, MA/Londen 1996); R. Waldinger en M. Bozorgmehr (red.), *Ethnic Los Angeles* (New York 1996).

23 Kuznets, 'Economic structure', 1599 ('Within the economic system of a country, a minority group tending toward cohesion and distinctiveness is likely to perform one set of functions if its proportion in total population is less than 10 per cent; and another if its share is as high as 20 to 30 per cent').

24 Kuznets, 'Economic structure', 1658-1689.

25 Deze argumenten en aspecten zien we ook in Londen (en waarschijnlijk ook nog op andere plaatsen waar een religieus Joodse gemeenschap aanwezig is): G. Alderman, 'Jews in the economy of London (1850-1940)', in: E. Aerts en F.M.L. Thompson (red.), *Ethnic minority groups in town and countryside and their effects on economic development (1850-1940). Session B-5. Proceedings tenth international economic history congress* (Leuven 1990), 56-67, 63.

uitmaakten, zien we Joden in hoofdzaak teruggrijpen naar de baantjes die thuis of in kleine ateliers konden uitgevoerd worden.²⁶ Dat wil zeggen dat Joodse arbeiders percentageel veel sterker terug te vinden zijn in beroepen als kloover of als snijder en veel minder als zager of slijper. Eric Laureys heeft het over respectievelijk 90, 80, 40 en 20 procent voor de periode net voor de Tweede Wereldoorlog.²⁷ Kloven was dus werkelijk een bijna exclusief Joods beroep. Het kon om het even waar en wanneer uitgevoerd worden – de kloofbak en diamantsteentjes konden zelfs gewoon mee op vakantie naar zee – en er kwam bijzonder weinig materiaal bij kijken.²⁸ Snijden gebeurde in kleine ateliers en was dus ook meer flexibel dan de andere bewerkingstechnieken zoals zagen en slijpen die in grotere ateliers of fabrieken uitgevoerd werden. Bij de slijpers zien we voornamelijk Nederlandse Joden, die (zoals reeds gezien) de Joodse wetten en voorschriften meer flexibel toepasten dan de nieuwe Oost-Europese migranten. Een bijkomend element om te kiezen voor de diamant was dat het diamantpatronaat heel sterk in Joodse handen kwam. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog maakten Joden naar schatting 80 tot 90 procent van de leden van de Diamantfederatie (het management) uit.²⁹

De ‘Joodse buurt’

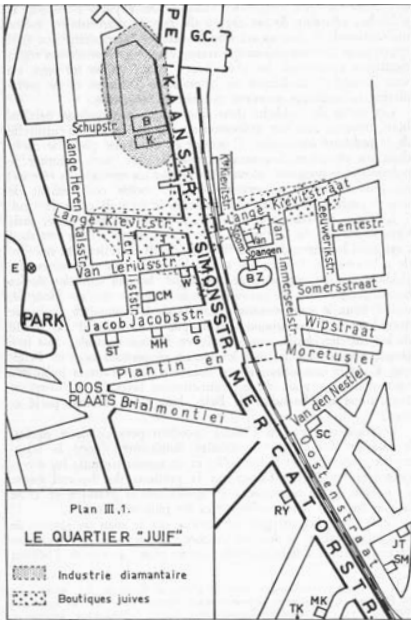
Wat naast het economische profiel sterk opvalt, is het bestaan van een ‘Joodse buurt’ in de omgeving van het Antwerpse Centraal Station. De locatie van de diamantsector in de stationsbuurt in combinatie met het sterk religieuze karakter van de Joodse nieuwkomers verklaart dit. De streng orthodoxe inwijkelingen die sinds het einde van de negentiende eeuw aankwamen, trachtten immers om een werk- en gebedsplaats in elkaars nabijheid te vinden. Orthodoxe Joodse mannen gaan twee tot drie maal per dag naar de synagoge om te bidden, voor het ochtend-, het middag- en het avondgebed (de laatste twee worden soms gecombineerd in een namiddaggebed). Voor een goede combinatie van arbeid, familiaal en religieus leven is het dus bijna een noodzaak om deze drie ruimtelijk ook dicht bij elkaar te hebben. Aangezien Joden volgens de strikte religieuze regels geen gebruik mogen maken van vervoersmiddelen op sabbat (van vrijdag- tot zaterdagavond) en op belangrijke Joodse feestdagen en vastendagen, was het voor streng orthodoxe Joden noodzakelijk binnen wandelafstand van de gebedsplaatsen te wonen. Als gevolg verzezen nieuwe gebedshuizen eerder in de diamantbuurt, wat het effect nog versterkte. Joodse gezinnen installeerden zich in diezelfde buurt en ook Joodse winkels, scholen en andere Joodse gebouwen concentreerden zich in enkele straten van de buurt (zie kaartje).

26 R. Van Doorslaer, ‘Joodse arbeiders in de Antwerpse diamant in de dertiger jaren. Tussen revolutie en antisemitisme’, *Les cahiers de la mémoire contemporaine/Bijdragen tot de eigentijdse herinnering*, 4 (2002) 13-26, 15-16. Die 25 procent behelst enkel de officieel tewerkgestelde arbeiders. Volgens de Duitse bezetter was 15 tot 20 procent van de diamantbewerking Joods. Antwerps burgemeester Camille Huysmans aan de andere kant heeft het over 35 procent voor de periode net voor de Tweede Wereldoorlog. E. Laureys, *Meesters van het diamant: de Belgische diamantsector tijdens het nazibewind* (Tielt 2005) 132.

27 Laureys, *Meesters van het diamant*, 132.

28 Telefooninterviews met P. Kornfeld, 07/03/2005, 21/09/2005 en 26/01/2006.

29 Laureys, *Meesters van het diamant*, 132.

Explications des signes :

- B Z — le Belzer *chtibel*
- Y — *Benoi*, l'école des filles des hassidim de Belz
- K — *Kring*, Cercle diamantaire anversois
- B — *Bèze*, Bourse pour le commerce diamantaire
- G.C. — Gare centrale
- CM — *bès-mèdrèch* et siège de la communauté conservatrice « Chomer Hadass »
- M H — *bès-mèdrèch* et siège de la communauté orthodoxe « Machsike Hadass »
- T — maison communautaire des *Tebortkover hassidim*
- W — maison communautaire des *Wichtitzer hassidim*
- S T — maison communautaire des *Satmarer hassidim*
- G — maison communautaire des *Guerer hassidim*
- E — emplacement de l'étang du parc municipal où s'est déroulé le rituel du *tachleib* (chap. X)
- R Y — maison de reb Ytskel (résidence et *chtibel*)
- S C — synagogue principale, communauté conservatrice
- S M — synagogue principale et *bès-mèdrèch*, communauté orthodoxe
- M K — « mikva » bain rituel féminin
- J T — écoles orthodoxes « *Jesode Hatorah* » et « *Beth Jacob* »
- T K — école conservatrice « *Tachkemoni* »

Afbeelding 1: De joodse buurt rond de jaren 1960 (J. Gutwirth, *Vie Juive traditionnelle: ethnologie d'une communauté hassidique* [Paris 1970], 50-51).

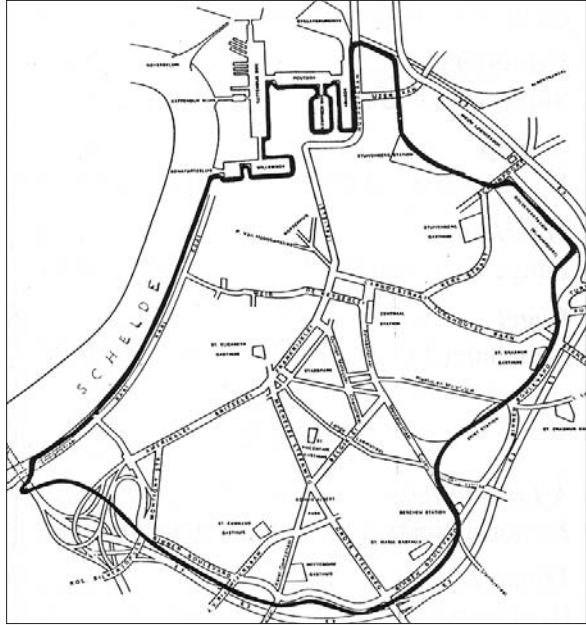
Bijzonder revelerend is de instelling van een *eroev*.³⁰ Op sabbat en belangrijke Joodse feesten gelden veel beperkingen, waarvan enkelen binnen de private ruimte echter wegvallen. Eén daarvan is het verbod op het 'dragen', of met andere woorden het verbod om een object te verplaatsen in openbaar domein (Exodus 16:29 en Jeremia 17:21-22). Joden mogen dan geen dingen opheffen of voortduwen, zoals bijvoorbeeld een kindervagen. Om het leven van Joodse gezinnen op deze dagen iets gemakkelijker te maken, wordt in steden met een grote Joodse bevolking de privé-ruimte, die normaal afgesloten wordt door de vier muren van de woning en waar dit verbod dus niet geldt, kunstmatig uitgebreid door middel van een *eroev*. Deze *eroev* vormt een vast afgebakend gebied, zoveel mogelijk begrensd met 'natuurlijke grenzen' zoals een rivier, een deel van de oude middeleeuwse stadsomwallingen, een spoorweglijn, een singel, ... Daar waar 'natuurlijke grenzen' ontbreken verbindt men deze met sabbatpalen en koorden. In Antwerpen stelde rabbijn Sternberg (1855-1936) in 1902 zo'n *eroev* in, die tot op vandaag bestaat. Strikt religieuze Joden kiezen er dan ook voor om binnen deze grenzen te gaan wonen waardoor de *eroev* een echt vestigingsgebied vormt. Men zou zelfs kunnen spreken van een 'natuurlijk' of 'zelfopgelegd getto'.³¹ Het 'getto' beantwoordt hierbij aan de werkdefinitie die Ceri Peach aan deze term geeft: 'a ghetto is an area in which a very high majority of the population is of a particular group and in which a high percentage of group members live in such concentrations'.³² In Antwerpen wonen een groot aantal niet Jo-

30 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 322-326. Ik kreeg in verband met de Antwerpse *eroev* veel informatie van P. Kornfeld van de Joodse gemeente Machsike Hadass (onder meer telefoongesprek op 21/09/2005), die hierover (in het Hebreeuws) een boek schreef.

31 C. Peach, 'The consequences of segregation', in: F.W. Boal (red.), *Ethnicity and housing: accomodating differences* (Aldershot 2000) 10-23, 23; A. Raulin, *Anthropologie urbaine* (Paris 2001).

32 C. Peach, 'Urban concentration and segregation in Europe since 1945', in: M. Cross (red.), *Ethnic minorities and industrial change in Europe and North America* (Cambridge 1992) 113-136, 130.

Afbeelding 2: De Antwerpse eroev (Tourist Traveler Guide for the Jewish visitor by Machsike Hadass Antwerp [Antwerpen, 2001] 23).

den en ook niet religieuze Joden binnen de *eroev*, zelfs binnen de grote concentratie Joodse woningen in de buurt rond het Centraal station. De grenzen van de *eroev* vormen er geen bewaakte grensposten en zijn voor de niet orthodoxe Joodse inwoners van Antwerpen niet eens zichtbaar (de meeste inwoners zijn er zich niet eens van bewust dat er een dergelijke religieuze afbakening voor Joden in de stad bestaat). De Scheldestad kent dus poreuze, voor het merendeel van de bevolking zelfs onzichtbare, grenzen van religieus Joods karakter die de levenskwaliteit van haar Joods religieuze bevolking verhoogt en waardoor zij eigenlijk meer íntegreren, zij het dan meer geconcentreerd bij elkaar als groep. We kunnen dit beschouwen als een positieve reden voor segregatie, vooral omdat er geen uitsluitingmechanisme in vervat zit.³³

Segregatie is het middel bij uitstek voor het 'huisvesten van verschillen'.³⁴ Al is het instellen van een *eroev* misschien het meest opvallende voorbeeld van ruimtelijke concentratie, het samenwonen van leden van een minderheidsgroep (omwille van hun religieuze of nationale origine) in een bepaalde buurt is een meer voorkomend fenomeen.³⁵ Groepen die aangroeien via kettingmigratie vertonen een neiging tot clusteren.³⁶ Een 'getto' kan echter zowel op segregatie als op aggregatie (aanpassing) wijzen.³⁷ Voor de migratie van een etnische minderheid is in elkaars buurt wonen vaak de eerste, onontkoombare stap van accommodatie of aanpassing in het vreemde land.³⁸ De zelfafzonde-

33 Peach, 'The consequences of segregation', 18.

34 Peach, 'The consequences of segregation', 10.

35 Zie bijvoorbeeld: P. Sarre, D. Phillips en R. Skellington, *Ethnic minority housing: explanations and policies* (Aldershot 1989); of Boal (red.), *Ethnicity and housing*.

36 Vaughan, *Clustering, segregation and the 'ghetto'*, hoofdstuk 2: 11.

37 Raulin, *Anthropologie urbaine*.

38 Peach, 'The consequences of segregation', 11.

ring van Joden in Antwerpen biedt de nieuwkomers een vertrouwde omgeving om zich te integreren in de nieuwe situatie. De onderlinge solidariteit zorgt voor onderlinge sociale hulp, steun bij het zoeken van een geschikte woning en het vinden van een job.³⁹

De economische en sociale heropbouw na de bevrijding

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dit opmerkelijke Joodse leven in Antwerpen volledig vernield. 65 percent van de geregistreerde Antwerpse Joodse bevolking werd gedeporteerd. Alle Joodse organisaties en structuren waren door de bezetter ontbonden. De Nazi's verlieten de stad in september 1944 als officieel 'judenrein'. Enkel in de clandestiniteit brandde nog een waakvlammetje aan Joods leven.⁴⁰ Toch herleefde de Joodse gemeenschap onmiddellijk na de bevrijding, aanvankelijk met een handjevol mensen. De Antwerpse Joodse gemeenschap groeide tot ongeveer 6.000 personen in 1946 en telde eind jaren vijftig 8 à 15.000 mensen.⁴¹ Vandaag telt de gemeenschap naar schatting 15 à 20.000 leden. Heel opmerkelijk voor de heropbouw is dat de orthodoxie haar structuren niet alleen heropbouwde, maar zelfs versterkte, en dat de concentratie binnen de diamantsector tijdens de eerste decennia na de bevrijding nog toenam ten opzichte van de vooroorlogse periode. De diamant en de Joodse gemeenschap raakten nog meer met elkaar verweven en de buurt rond het Antwerpse Centraal station werd eens te meer 'de Joodse buurt', nog steeds binnen de veilige grenzen van de *eroev*, die eveneens opnieuw ingesteld werd. In wat volgt gaan we daarom dieper in op de economische en religieuze pull-factoren die er – naast persoonlijke motieven – voor zorgden dan Joden na de Tweede Wereldoorlog opnieuw een 'Joods leven' in Antwerpen opbouwden.

Dat de diamantsector *überhaupt* teruggekeerd is naar Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog, was in grote mate te danken aan Joodse Antwerpenaars. Tijdens hun ballingschap in Londen hadden de Antwerps Joodse diamantairs Romi Goldmuntz en Herman Schamisso, samen met Camille Huysmans, de burgemeester van Antwerpen, het 'Correspondence Office for Diamond Industry' (COFDI) opgericht. Dankzij de inspanningen binnen COFDI werkte een deel van de diamantbewerkeren tijdens de oorlog op verplaatsing in Londen om, van zodra het mogelijk was, naar Antwerpen terug te keren. Tegelijkertijd verzekerde COFDI reeds tijdens de oorlog de naoorlogse ruwtoevoer aan Antwerpen. Uit economisch belang steunde de Belgische overheid de heropleving van de sector en de terugkeer van de diamantairs.⁴² Zeer snel vormde de diamantsector bijgevolg opnieuw en meer dan ooit tevoren de economische niche waarbinnen Joden actief waren, waardoor het opnieuw dé ideale sector werd om nieuwkomers in op te vangen. Volgens het 'American Jewish Year Book' was in 1950-1951 minstens 70 percent van de Joden in Antwerpen actief in de sector. In 1954-1955 lagen de schattingen zelfs op 80 percent.⁴³

39 Zie ook: Vaughan, *Clustering, segregation and the 'ghetto'*, hoofdstuk 2: 9-10 (The spatial impact of migration: chain migration).

40 Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*; Vanden Daelen, *De heropbouw*, 53-57.

41 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 32.

42 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 108-112.

43 Régine Orfinger-Karlin, '5711 (1950-1951): Belgium', *American Jewish year book* 53 (1952), 289; Abraham Karlikow, '5715 (1 juli 1955-30 november 1956): Belgium', *American Jewish year book* 58 (1957), 254-255.

Het cliché als zouden alle Joden rijk zijn omdat ze in de diamantsector actief zijn, gaat niet op. Wel was de diamant een sector die veel geld kon opbrengen en waren er bijzonder welstellende diamantairs die goede zaken deden na de oorlog. De uitbouw en groei van het Joodse leven in Antwerpen gebeurde als het ware opnieuw in symbiose met de diamantsector. Als het goed ging in de diamant, ging het de Joodse organisaties en instellingen voor de wind. Ging het bergaf, dan raakten Joodse instellingen in moeilijkheden. ‘As almost all Jews in Antwerp live on the Diamond branch, and as we are going through a severe crisis in this branch these few months, our school has to struggle hard for its existence and to cover the ordinary running budget’, schreef de Joodse school *Jesode Hatora* van Antwerpen in 1958.⁴⁴ Ook voor particuliere Joodse families had een crisis in de diamant grote gevolgen: ‘as long as the (diamond v.v.d.) business is flourishing, these families are able to earn a living; but in moments of a persistent crisis this group is not able to take care of its own needs, especially in families with several children’.⁴⁵ Het Joodse leven volgde dus min of meer de conjunctuurbewegingen van de diamantsector. Vandaag, anno 2006, gaat het duidelijk slechter,⁴⁶ maar toch ademt de sector nog steeds – net zoals gedurende de hele twintigste eeuw – het Joodse leven.⁴⁷ Tot op vandaag zouden transacties in de sector bijvoorbeeld bezegeld worden met een handdruk en de Jiddische woorden ‘mazzel oen broockhe’ (geluk en zegen).

‘Jeruzalem van het Noorden’

Enkele streng religieuze Joden die reeds voor de oorlog in Antwerpen gewoond hadden, zetten zich met een bijzonder grote inzet aan de heropbouw van de vooroorlogse orthodoxie: gebedsdiensten werden zo snel mogelijk opnieuw ingericht, zelfs in halfvernieelde gebedshuizen, de Joodse dagscholen werden onmiddellijk weer geopend, koosjer voedsel en de controle erop werd opnieuw georganiseerd, enzovoort. Het ging allemaal bijzonder snel en het gebeurde ook bijzonder strikt. Dat maakte van Antwerpen een ‘Jeruzalem van het Noorden’ waar orthodoxe Joden zich thuis voelden, waar zij hun religieuze levensstijl in alle vrijheid en met alle nodige faciliteiten konden beleven, dit alles met de garantie op een broodwinning die hiermee te combineren viel. Het zorgde voor een grote aantrekkingskracht van Antwerpen op chassidische groepen. Voor de oorlog waren er al minimum negen chassidische groepen (Alexander, Belz, Ger, Rab Chaim Dovidl [Zanz], Satmar, Sighet, Tchorokov, Tversky en Wischnitz) in Antwerpen aanwezig. Zeven van deze negen vooroorlogse groepen bestaan ook vandaag nog in Antwerpen. Twee andere, Tversky en Sighet, werden er hoogstwaarschijnlijk niet meer heropgestart. De studie van Edouard Robberechts van 1990 geeft voor Antwerpen twaalf chassidische groepen aan, geleidelijk (terug-)gekomen en gegroeid in de naoorlogse jaren.⁴⁸

44 Central Archives for the History of the Jewish People (Jeruzalem), Collection Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference), 1958: *Jesode Hatora-Beth Jacob* (Antwerp) to the Claims Conference, 02/01/1958.

45 American Jewish Joint Distribution Committee-Archief Jeruzalem (verder afgekort als: JDC-1), box 154B, folder 60, Education and social service – Belgium “Centrale” Antwerp 1955-1957, S. Ratzersdorfer (Centrale Antwerp) to JDC Paris, 26/12/1957.

46 I. Van Daele en H. Van Scharen, ‘Voedselpakketten voor de diamantwijk’, *Knack*, 36:50 (13-19/12/2006) 34-38.

47 JDC-1, box 53B54, folder 29.010, Annual Report of the year 1959, Benelux [Leonard Seidenman, JDC Brussels], 8.

48 Rond 1955 waren Wischnitz, Ger, Belz, Satmar en Tchorokov bijvoorbeeld zeker al opnieuw geïnstalleerd in de stad. Vanden Daelen, *De heropbouw*, 316-317; E. Robberechts, *Les Hassidim* (S.l., 1990) 270-275.

Net zoals voor de oorlog werd ook binnen de Joodse gemeenschap gereageerd op de nieuwkomers die met hun taal, specifieke kledingsstijl en tradities de aandacht van alle andere inwoners van Antwerpen, Joodse inclusief, op zich trokken.⁴⁹ Voor de Joodse bevolking die reeds langer in de stad woonde, brachten deze heel orthodoxe nieuwkomers zelfs een schok teweeg. Hun kledij, hun gedrag en hun cultuur in het algemeen verschilden sterk van hen en zeker van de niet-Joodse Antwerpenaren. Gevreesd werd dat dit uiterlijke ‘opvallen’ een negatief imago van de Joodse gemeenschap zou voeden. Einde 1946 probeerde de Antwerps Joodse sociale hulporganisatie de uiterlijke herkenbaarheid in te perken door enkel hulp te bieden aan zij die een ‘normale’ herenhoed droegen, een fedora: ‘such tremendous numbers of orthodox Jews in round hats, long beards, and longer coats, have been pouring into Antwerp that the Committee there decided that they would not give relief to anybody who did not wear a conventional fedora. The Committee provided the fedoras’.⁵⁰ In diezelfde periode debatteerde de beheerraad van de Verenigde Israëlitische Gemeenten, die het religieuze leven organiseerde, over de ‘kwestie aanpassing der onlangs naar België gekomen Joden uit Centraal- en Oost-Europa’.⁵¹ De beheerraad wenste druk uit te oefenen op de nieuwkomers ‘opdat zy door kleding en voorkomen niet te zeer de aandacht van de Overheden en de niet-Joodsche bevolking op zich vestig[d]en’.⁵² Zulks kon immers tot antisemitisme leiden en het toelatingsbeleid voor nieuwe Joden verstrengen. Men dacht eraan een soort ‘inburgeringscursus’ te organiseren, een ‘conferentie ten behoeve van deze nieuw-aangekomenen [...] om hun de situatie volkomen duidelyk te maken’.⁵³ Binnen de grotere groep sprak men verontwaardigd over een gebrek aan respect voor het onthaalland. De reeds meer ingeburgerde Joden in Antwerpen huiverden werkelijk van het gedrag van de nieuwkomers, zoals blijkt uit volgend artikel naar aanleiding van het bezoek van de Satmar-rebbe in Antwerpen van 1952: ‘Zodra ontdekt werd in welke wagon de rabbijn zich bevond, werd deze letterlijk bestormd, zodat de rabbijn zelfs niet van de trein kon stappen. Een agent die tussenbeide wou komen werd in het gedrang zijn jas gescheurd. Wij geloven wel dat de vreemde gasten wat bescheidener mochten zijn en zich niet gedragen als mensen uit de wildernis [...] Werkelijk, Antwerpen had van zulk spektakel gespaard mogen blijven. En indien deze gasten zich niet discreter en als beschaafde mensen kunnen gedragen, dan hadden zij beter kunnen blijven vanwaar zij kwamen. Want zij moeten niet vergeten dat zij te gast waren in een vreemd land en dat men hier aan zulk vertoon niet gewoon is!’.⁵⁴

49 Zie Archief van het ministerie van Justitie, Bestuur der erediensten, giften, legaten en stichtingen, Erediensten, nr. 20.095a, Culte israëlite, Israëlitische eredienst, Antwerpen, Israëlitisch-orthodoxe synagoog ‘Machsike-Hadass’ te Antwerpen, note confidentielle pour Monsieur Luckx en citaat tekst Paul M.G. Lévy in R. Van Doorslaer, *Kinderen van het getto: Joodse revolutionairen in België, 1925-1940* (Antwerpen 1996) 35. Deze ‘clash’ tussen joodse migratiestromen is overigens vrij universeel te noemen; zie bijvoorbeeld: Vaughan, *Clustering, segregation and the ‘ghetto’*, hoofdstuk 1: 16.

50 JDC-NY, collectie 1945-1954, file 149, Beatrice Vulcan (JDC Brussel) aan Henrietta K. Buchman (JDC NY), 06/12/1946.

51 Privé-archief Shomre Hadas Antwerpen, archief van de Verenigde Israëlitische Gemeenten (VIG), A12, notulen beheerraad VIG, 29/09/1946.

52 Ibidem.

53 Ibidem.

54 ‘De heer Teitelbaum, Rabbijn van Satu Mare te Antwerpen’, *Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW)* 83:29 (1952) tussenvoegsel ‘Belgische Nieuws’ tussen p. 6 en 7.

Afbeelding 3 en 4: Meisjesleerlingen van de Beth Jacob-school in de eerste jaren na de oorlog [vermoedelijk jaren vijftig] en tijdens de laatste jaren [vermoedelijk eind jaren negentig, begin 2000], Schoolarchief Jesode Hatora-Beth Jacob. Bij de eerste foto zien we nog veel meisjes met vrij korte kledjes met korte mouwen, helemaal volgens de mode van toen. Recenter valt in eerste instantie het uniform op: kledjes tot over de knie en blauwe blouses. Het merendeel van de meisjes draagt al op vrij jonge leeftijd broekkousen en bedekt de armen tot over de ellebogen.

Er was dus een duidelijke cultuurclash tussen de gevestigde en de nieuw ingeweken Joden. De vrees dat uiterlijk opvallen de regularisatie van nieuwkomers zou bemoeilijken of zelfs onmogelijk maken, zat er, niet ongegrond, diep in: 'People who live in ghettos like the Antwerp ghetto are not readily regarded as integrated by the Belgian authorities, and therefore are amongst those people who are refused naturalization'.⁵⁵ Hoewel het over een minderheid binnen de Joodse gemeenschap ging – chassidiem maakten rond 1960 uiteindelijk 'slechts' 12 percent van de Joodse bevolking uit, vandaag schat men hen op 25 percent – leidde hun aanwezigheid tot een stereotiep beeld van Joden in de stad. Dat blijkt duidelijk uit volgende uitspraak uit 1955: 'Nobody sees the Jews in Brussels: everybody sees the 9,000 Jews in Antwerp. Everybody can point at a Jew in Antwerp – unfortunately. They are bearded, they wear a kaftan [lange, zwarte jas], they assemble publicly in certain streets and therefore attract the attention of the Flemish speaking population'.⁵⁶

Het is ook mogelijk dat het volhoudend blijven dragen van speciale kledij ook andere orthodoxe Joden aangezet heeft om met typisch Joodse kledij in het openbaar rond te lopen. Bovendien zijn de orthodoxe mannen die voor de oorlog een driedelig kostuum met hoed droegen, zoals dat toen de mode was, ook aan hun kledingsstijl blijven vasthouden, waardoor zij vandaag, nu het klassieke donkere kostuum met hoed uit het modebeeld verdwenen is, net zo goed opvallen.⁵⁷ We bemerken bovendien een ver-

⁵⁵ JDC-NY, gedrukte stukken, United HIAS Service. 2nd European Emigration Conference. October 12-14 1955, p. 64, Mr. Gretzer.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Vanden Daelen, *De heropbouw*, 335-338.

strenging van de kledingsstijl van orthodoxe meisjes, bijvoorbeeld in de *Beth Jacob*-school (zie Afbeelding 3 en 4). Ondanks het feit dat er heel veel Joden in Antwerpen totaal niet als Joods herkenbaar zijn in het straatbeeld, werd de algemene indruk van Joods Antwerpen duidelijk orthodoxer.

Stijgende orthodoxie

Over heel de twintigste eeuw zien we een uitbreiding en versterking van de Joodse orthodoxie in Antwerpen. De twee orthodoxe gemeenten groeiden gestaag en bouwden zich na de oorlog opnieuw op. Waarschijnlijk mede door de oorlog, maar zeker en vast ook onder invloed van chassidische en bijzonder strikt orthodoxe nieuwkomers, kwam er na de oorlog en het trauma van de Jodenuitroeiing ook een interne verstrenging van de vooroorlogse orthodoxie. Dat bleek vooral uit het belang dat werd gehecht aan de kinderen en de jeugd, de toekomstige Joodse generatie. De eerste Joodse dagschool in Antwerpen, *Jesode Hatora*, werd rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw opgericht. In 1920 was er een tweede school bijgekomen, de *Tachkemoni*. Beide scholen onderwezen het officieel Belgische curriculum gecombineerd met een uitgebreide religieus-Joodse vorming. Toch bleef het aantal Joodse kinderen in Joods dagonderwijs voor de oorlog eerder bescheiden. Vóór het in voege treden van de Duitse maatregel van 1 december 1941, waardoor Joodse kinderen verplicht naar een Joodse school moesten, frequenteerde in december 1941 slechts 30 procent van de Joodse kinderen Joodse dagscholen.⁵⁸ We mogen dus aannemen dat de vooroorlogse cijfers dezelfde orde van grootte zullen gehad hebben. Het merendeel van de Joodse kinderen ging naar het officieel onderwijs en kreeg Joods onderricht in ‘bijscholen’, synagoge schooltjes of Jiddische schooltjes, na de schooluren.

Onmiddellijk na de bevrijding – reeds op 5 oktober 1944, terwijl Antwerpen op 4 september 1944 was bevrijd – organiseerden Joden in de stad opnieuw een Joodse dagschool. Omwille van het bommengeweld van de V1 en V2 moest deze al op 25 oktober opnieuw de deuren sluiten, maar van zodra het stadsbestuur het licht op groen zette voor het hervatten van het onderwijs in Antwerpen in mei 1945 heropenden zelfs beide vooroorlogse Joodse dagscholen. In 1978 kwam daar nog een derde bij, de *Yavne*-school. Zij bevond zich qua orthodoxie in het midden tussen de twee reeds bestaande scholen. Tot op vandaag vormen deze samen de drie grootste Joodse dagscholen. Chassidische groepen, in het bijzonder Belz en Satmar, startten eveneens eigen dagscholen, maar zij hebben meer moeite om aan de normen van het door het Ministerie van Onderwijs opgestelde curriculum te voldoen, vooral in hun jongensscholen die een heel sterke nadruk op het religieuze onderricht leggen.

Deze uitbreiding van het Joodse dagscholennet ging gepaard met een verhoging van het aantal Joodse kinderen in Joodse dagscholen. De stijging was zo spectaculair dat ze zelfs bij de tijdsgenoten opviel. Zo schreef de *Tachkemoni* in 1947: ‘At present we have 520 pupils, proportionately many more than we had before the war.’⁵⁹ Andere intern

⁵⁸ Eigen berekeningen in Vanden Daelen, *De heropbouw*, 522, gebaseerd op M. Steinberg, *L'étoile et le fusil: la question juive, 1940-1942* (Brussel 1983) 67.

⁵⁹ Dit citaat komt uit een rapport van de JDC-vertegenwoordiger voor België aan het hoofdkantoor in New York, JDC-NY, collectie 1945-1954, file 151, Beatrice Vulcan (JDC-België) aan Edward Philipps (JDC-NY), 01/04/1947.

Antwerps-Joodse bronnen meldden in 1959 dat 80 percent van de Joodse kinderen les volgde aan een Joodse dagschool.⁶⁰ Halverwege de jaren zestig sprak Sylvain Brachfeld over 85 à 90 percent van de Joodse kinderen in Antwerpen die een Joodse opvoeding genoten.⁶¹ Die laatste cijfers moeten ook bijna exclusief op Joodse dagscholen slaan, aangezien de Joodse bijscholen na de oorlog niet meer of slechts heel kortstondig nog op het toneel verschenen.⁶²

Een belangrijke reden voor het stijgende exclusief orthodox-religieuze karakter van de Joodse gemeenschap in Antwerpen was het verdwijnen van de linkerzijde. Hoewel Joods links nooit dominant was geweest, hadden Joodse arbeiders zich voor de oorlog nog georganiseerd in tal van beroepsverenigingen en deden linkse politieke organisaties het zeker niet slecht. De linkerzijde heeft zich na de oorlog echter niet kunnen herstellen. Vooreerst waren ze eenvoudigweg door de uitroeiing tijdens de oorlog met te weinig om nog alle beroepsgerelateerde vakorganisaties nieuw leven in te blazen. De arbeiders en minst gegoeden waren immers in verhouding harder getroffen door de vervolging omdat het hun aan financiële middelen ontbrak om zichzelf in veiligheid te brengen. Na de oorlog verdween het niet-zionistisch Joods socialisme, dat in Antwerpen nooit bijzonder sterk geweest was, daardoor helemaal van het toneel. Communistische initiatieven bezweken onder het gewicht van de Koude Oorlog en de anti-Joodse politiek van Stalin. Enkel zionistisch-links kon, onder invloed van de grote populariteit van Ben Gurion en de zijnen in Israël, nog een aantal naoorlogse successen boeken, maar dit deemsterde eveneens langzaam weg. Mede door dit grotendeels wegvallen van een Joodse linkerzijde in Antwerpen, kreeg de Joodse gemeenschap in Antwerpen een steeds meer uitgesproken religieus profiel.⁶³

Niettemin dient het benadrukt te worden dat dit religieus profiel naast een unificerende en identificerende factor ook erg heterogeen is. Na de bevrijding hadden bijna alle religieuze stekkingen – op de bijzonder kleine Synagoge van Portugese ritus na – zich verenigd, maar deze vereniging was niet werkbaar gebleken. De diverse invulling van het religieuze leven leidde vrij snel tot splitsingen. De Verenigde Israëlitische Gemeenten hielden slechts stand tot 1958, en was ook daarvoor altijd soort federatief verband gebleven. Verder blijkt de interne diversiteit uit de reeds gesignaleerde aanwezigheid van meerdere Joodse dagscholen. Ook de levensstijl van de diverse leden van de orthodoxe gemeenten verschilt onderling sterk. Naast de strikt orthodoxe zijn er ook leden die in hun religieus gedrag veel minder streng zijn, die buiten de *eroev* wonen, maar wel respect tonen voor de orthodox religieuze activiteit. Aangezien enkel orthodoxe gemeenten en gebruiken aanvaard worden door de religieuze meerderheid in Antwerpen, voegt iedereen zich naar die standaard voor het officiële Joodse leven (ook al leeft men in de privé sfeer veel minder of zelfs niet orthodox) en blijven de Joodse instellingen floreren naar orthodoxe normen.⁶⁴

60 'Van het Joint-front', *Centrale* 7:26 (1959), 22.

61 S. Brachfeld, *Het joods onderwijs in België* (Borgerhout 1966) 82.

62 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 510-527.

63 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 351-408.

64 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 256-349.

Een ‘staat in de stad’?

De eenheid onder Joden in Antwerpen – herkenbaar aan de reeds vernoemde unificerende identificatoren die we met een verzamelnaam ‘Joods-zijn’ kunnen noemen – leidde tot de specifieke organisatie van een minderheidsgroep in de stad die toch wel heel bijzonder is. Economisch hoofdzakelijk geconcentreerd in één economische niche, de diamantsector, met een eigen onderwijsnet, een eigen religie met de vele daarbij horende rituelen en gebruiken die al dan niet in meer of mindere mate gerespecteerd worden, en met een eigen systeem van sociale hulp. Al deze organisaties zijn privaatrechtelijk. Hun financiering gebeurt in overgrote mate met privé-middelen. Dat dit werkt en dat de nodige financiering effectief gevonden wordt, wijst reeds op een bijzonder grote identificatie van Joden met hun ‘Joods-zijn’, aangezien de financiële bijdragen niet wettelijk vastgelegd werden, maar vanuit een groepsgevoel, een onmogelijk vast te omlijnen ‘groepsbinding’, gegeneerd werden.⁶⁵ Het gaat hier om een groepsbinding en cohesie die via de opvoeding en het onderwijs van de nieuwe generaties Joodse kinderen verzekerd en doorgegeven werd.⁶⁶ We kunnen haast spreken van een ‘staat in de stad’, zij het dan niet in de politicologische betekenis van de term ‘staat’, maar eerder in de juridische zin, als ‘een geheel van instellingen en regels die het gemeenschapsleven van een groep individuen in een vastgelegd territorium bepalen’.⁶⁷ Joden in Antwerpen zijn doorheen de twintigste eeuw schijnbaar steeds meer een ‘gesloten’ groep gaan vormen. De stijgende orthodoxie leidde tot een steeds sterkere vorm van zelf-afzondering, van zelf-segregatie. Joden clusteren op vrijwillige basis samen om hun religieuze en culturele waarden te behouden, vooral na de judeocide maar ook nadat ze niet langer ‘migranten’ waren (tweede, derde en verdere generaties).⁶⁸

Waarschijnlijk versterkt de religieuze dimensie de ‘grenzen’ tussen Joden en niet-Joden wel het meest, aangezien het de levensstijl in hoge mate conditioneert. De vele regels en structuren verenigen en versterken de Joodse gemeenschap als groep. Het wonen binnen de *eroev* in elkaars nabijheid rond een gebedsplaats, het Joods religieus onderwijs, het koosjer eten en het respecteren van de Joodse kalender blijft voor een onderscheid zorgen tussen orthodoxe Joden en andere inwoners van de stad. Bovendien wordt rond dit religieuze leven ook het sociale Joodse leven en de Joodse liefdadigheid uitgebouwd. De economische niche, zo typisch voor migrantengroepen, tracht men eveneens minstens gedeeltelijk omwille van religieuze redenen te behouden, ook generaties na de inwijking. Louter Joodse culturele praktijken, familiebanden en -solidariteit zouden zonder de religieuze praktijk onvoldoende of in elk geval in mindere mate de eenheid van de groep blijvend kunnen verder zetten.⁶⁹ Qua structurele integratie lijkt het voor de orthodox Joodse gemeenschap in Antwerpen dus niet goed te gaan.

65 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 579.

66 Deze groepsbinding en solidariteit onder Joden is heel bijzonder en geldt ook over de grenzen heen. De verplichting van Joden om hun mede-Joden in nood te helpen, werd en wordt sterk nagevolgd. De Antwerpse Joodse gemeenschap had het de eerste jaren na de oorlog bijvoorbeeld niet gered zonder de immense internationale Joodse financiële en logistieke hulp. Organisaties zoals het ‘American Jewish Joint Distribution Committee’ hielpen de zwaar getroffen Europese joden weer op de been.

67 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Staat> (13/02/2006).

68 Laura Vaughan citeert in haar doctoraat Waterman (1989) 3 om ditzelfde fenomeen te beschrijven voor Joden in Engeland (Vaughan, *Clustering, Segregation and the ‘Ghetto’*, chapter 1: 9).

69 L.S.Vaughan, *Clustering, segregation and the ‘ghetto’*, chapter 2: 11-13 religious causes of clustering.

Het ‘anders’-zijn blijft structureel aanwezig onder de orthodox Joodse bevolking (economisch, sociaal, huisvesting, onderwijs). Meer zelfs, we stelden een evolutie vast naar steeds minder structurele integratie, denken we bijvoorbeeld aan de ‘boom’ in het Joodse onderwijs na de oorlog of het meer en meer vestimentair en uiterlijk onderscheid tussen orthodoxe Joden en de andere Antwerpse inwoners.

Maar het is een ‘staat in de stad’. Joden in Antwerpen delen dezelfde rechten en plichten als elke andere inwoner en vaak blijkt er zelfs een ‘Antwerps chauvinisme’ onder hen te bestaan. Ondanks het aparte onderwijsnet volgt het merendeel van de Joodse dagscholen bovendien het officiële curriculum in de officiële landstaal. Op professioneel vlak, in de diamant, zijn er zeker en vast regelmatige contacten met niet-Joden. De Joodse sportvereniging Maccabi heeft steeds deelgenomen aan de Belgische competitie. Joods-zijn en tegelijk Antwerpenaar of Belg gaat dus blijkbaar probleemloos.⁷⁰ Er is om te beginnen een basis van structurele integratie: het gebruik van de officiële taal voor het officiële Joodse leven, het naleven van de lokale wetgeving, de contacten tussen Joden en niet-Joden en het Belgische leerprogramma in Joodse scholen. De reactie van meer ingeburgerde Joden over de erg orthodoxe nieuwkomers na de Tweede Wereldoorlog wijst trouwens duidelijk op hun bezorgdheid over de integratie van haar geloofsgenoten, ook al heeft deze er tot op vandaag niet toe geleid dat deze immigranten zich qua kledij en uiterlijk vertoon aanpassen.

Orthodoxe Joden beschouwen zichzelf als ‘geïntegreerd, maar niet geassimileerd’. Door hun niet-deelname aan bepaalde aspecten van het leven van de omringende samenleving, blijven ze duidelijk een ‘minderheidsgroep’ die als ‘anders’ dan de doorsnee inwoner van Antwerpen ervaren wordt.⁷¹ Niettemin hebben niet enkel de meer geïntegreerde, maar ook de streng orthodoxe leden van deze minderheidsgroep een plaats gevonden in de samenleving. Volgens de ruime definitie die we bij aanvang van dit artikel naar voren hebben geschoven, kunnen ze zonder meer als ‘geïntegreerd’ beschouwd worden, al is het dan met een beperkte structurele integratie. Dat een dergelijke minimale integratie mogelijk is en geaccepteerd wordt, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de (gedeeltelijke) afzondering van orthodoxe Joden door de omgevende samenleving niet als een bedreiging ervaren wordt, noch politiek, noch religieus, noch economisch.⁷² Ze zijn gewoon op hun manier in de multiculturele Antwerpse samenleving geïntegreerd – dat wil zeggen: vanuit een soort afzondering en vanuit een positie als minderheidsgroep.

70 Vanden Daelen, *De heropbouw*, 583.

71 L. Wirth, *On cities and social life* (Chicago 1969) 248 (“The problem of minority groups”).

72 Lucassen, *The Immigrant Threat*.

Stadsontwikkeling als sociaal-religieuze kwestie

De ‘Commissie Grote Stad’ en de ruimtelijke ordening van de regio Eindhoven (1954-1960)

‘Wat is voor de Brabantse mens sociaal gezien verkieslijker, te leven in een samenleving van 100.000 of in een van 10.000? Of zijn er tussenvormen mogelijk? Wat zijn de voor en nadelen van elk dezer en hoe zwaar wegen zij?’ Deze opmerkelijke vragen vormden de kern van een in 1954 gestart onderzoek, uitgevoerd door een commissie van wetenschappers, provinciale en gemeentelijke bestuurders en enkele stedenbouwkundigen van de provincie Noord-Brabant. De opdracht voor het onderzoek naar de meest wenselijke uitbreiding van de grote stad, die van Eindhoven in het bijzonder, was afkomstig van J.E. de Quay, Commissaris van de Koningin (1946-1959) in Noord-Brabant. Dat de stadsontwikkeling in het bijna homogeen katholieke Brabant door de toenmalige politiek-bestuurlijke elite als een sociaal en religieus vraagstuk werd opgevat, hoeft niet te verwonderen.¹ Sociaal vanwege de spanningen die de verstedelijking met zich meebracht voor het gezinsleven, de opvoeding van de jeugd en de openbare zeden. Religieus omdat verstedelijking een verslapping van de geloofsbeleving in de hand werkte. Het verband tussen afnemende kerkelijke betrokkenheid en urbanisatiegraad, in wetenschappelijke terminologie als ‘urbanisatiehypothese’ aangeduid, was in katholieke kring niet onbekend.² Ook in de vooroorlogse periode was in Noord-Brabant al studie verricht naar de belangrijkste factoren achter het verschijnsel van onkerkelijkheid.³

Begin jaren vijftig leefden in bestuurlijke kring gevoelens van crisis en onrust doordat de industrialisatie zich sneller en intensiever voltrok dan vóór de oorlog het geval was. Daardoor bestond het gevaar, aldus een rapport uit 1952 van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI) ‘dat de krachten van buiten af, het indringen van gewoonten, normen, ideeëncomplexen, derhalve nieuwe en ten dele verstorende godsdienstige, culturele en politieke invloeden van buitenaf, tot diffusie van de eigen cultuur zouden leiden’.⁴ Zo bleek halverwege de jaren vijftig dat het kerkbezoek in de Brabantse steden sneller daalde dan op het platteland. De vrees voor de desintegratie van de vroegere socialisatiekaders door de verstedelijkingsgolf was groot, evenals voor de daarmee gepaard gaande maatschappelijke ontwrichting, zedelijke verwording en ontzuiling. Deze vrees was mede gebaseerd op de ervaringen die de katholieke Kerk in de daaraan voorafgaande periode, en dan vooral gedurende het Interbellum, had opgedaan met de verstedelijkingsproblematiek in de regio Eindhoven. Zo kwam met de komst

1 In Noord-Brabant domineerden de rooms-katholieken gedurende de periode van de verzuiling het politieke en maatschappelijke leven. In de periode van 1899 tot 1947 was het percentage katholieken vrijwel onveranderd, te weten 89,4 procent. H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezinden vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992) 174.

2 J. Thurlings, *De wankele zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1978) 170.

3 P.J.J. Kok, *De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande* ('s-Hertogenbosch 1926).

4 KASKI, *De godsdienstige-sociale aspecten van de industrialisatie in Nederland* (Den Haag 1952) 19.

Afbeelding 1: Portret van J.E. de Quay, commissaris van de koningin Noord-Brabant, 1946-1959 (Brabant-collectie, Universiteit van Tilburg).

van Philips een instroom van niet-katholieken op gang die leidde tot een groei van andere gezindten en van andere dan katholieke partijen.⁵

De provinciale commissie die zich in 1954 boog over het vraagstuk van de stadsontwikkeling in Noord-Brabant, werd ingesteld juist op het moment dat de overgang van een voornamelijk landelijk naar een stedelijk-industrieel gewest zich doorzette. In dit artikel wordt de vraag gesteld hoe er binnen de regionale katholieke zuil gereageerd werd op de daarmee samenhangende sociaal-culturele en ruimtelijke veranderingen. Aan de hand van de gedachteontwikkeling van de Commissie Grote Stad traceren we de verschillende posities in het katholieke discours. Hoe gingen de commissieleden om met het spanningsveld tussen traditie en moderniteit nu de gevolgen van de industrialisatie en verstedelijking zichtbaar werden? Op welke wijze percipieerden zij de stedelijke problematiek? En, niet onbelangrijk, welke invloed hebben de uitkomsten van het onderzoek gehad voor de planologische en stedenbouwkundige praktijk in Eindhoven en de omliggende regio?

Door een analyse van de discussie die zich rondom deze kwestie voltrok, proberen we inzicht te krijgen in de houding van de toenmalige regionale politiek-bestuurlijke en intellectuele elite tegenover stad en stedelijkheid. Zo wordt in meer algemene zin licht geworpen op de positie van de Nederlandse katholieken tegenover processen van

⁵ Niet voor niets stond de stad bekend als zwakste bastion in de katholieke streek. Het bisdom Den Bosch sprak zelfs over 'de ramp van Eindhoven'. J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra: een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven, 1935-1951* (Tilburg 1997) 178.

industrialisatie en verstedelijking en de diepgaande ruimtelijke en maatschappelijke transformaties die ermee gepaard gingen. Daarmee willen we op het spoor komen van de aanzetten tot verandering die zich in katholieke kring voordeden in ‘de lange jaren vijftig’. Het is een periode die in de historiografie van het Nederlandse katholicisme lange tijd is getypeerd door termen als gesloten, klerikaal, orthodox en in maatschappelijk opzicht sterk verzuild. Dit in tegenstelling tot de jaren zestig, die worden aangeduid als een periode waarin ‘vernieuwingsdrang en experimenteerdrift [...] volop kans kregen’.⁶ In de recente geschiedschrijving ontstaat echter steeds meer aandacht voor een gelaagd vertoog, waarbij zowel de dynamiek van de jaren vijftig als de interne conflicten binnen de katholieke zuil centraal staan.⁷ Zo stelt historicus Paul Luykx dat de ogenschijnlijk succesvolle verzuiling van de katholieken gepaard ging ‘met eindeloze fricties en conflicten van allerlei slag’.⁸

Deze fricties en conflicten komen niet alleen voort uit verschillende denkbeelden en intellectuele oriëntaties, maar hangen tevens samen met de (re)productie van machtsrelaties. Vooral wanneer het culturele veranderingen betreft spelen machtsstrategieën een belangrijke rol. Om dat aan te kunnen tonen besteedt dit artikel aandacht aan de positie en het functioneren van de Commissie Grote Stad in het naoorlogse politiek-bestuurlijke krachtenveld van de provincie; een krachtenveld dat gedomineerd werd door de restaurateurs onder de katholieke bestuurders. Ondersteund door de maatschappelijke consensus over de noodzaak tot wederopbouw en morele herbewapening hadden zij, ten minste tot 1955, de wind in de zeilen. Binnen het door hen uitgedachte ontwikkelingspad van sociaaleconomisch en cultureel herstel moest de commissie haar weg zien te vinden. Al snel werd duidelijk dat de commissie, zoals zoveel (tijdelijke) adviescommissies, geen actieve speler was, maar een pion in een politieke strijd tussen het regionale en lokale bestuur om de macht over de ruimtelijke en economische ontwikkeling van Zuidoost-Brabant.

Decentralisatie versus concentratie

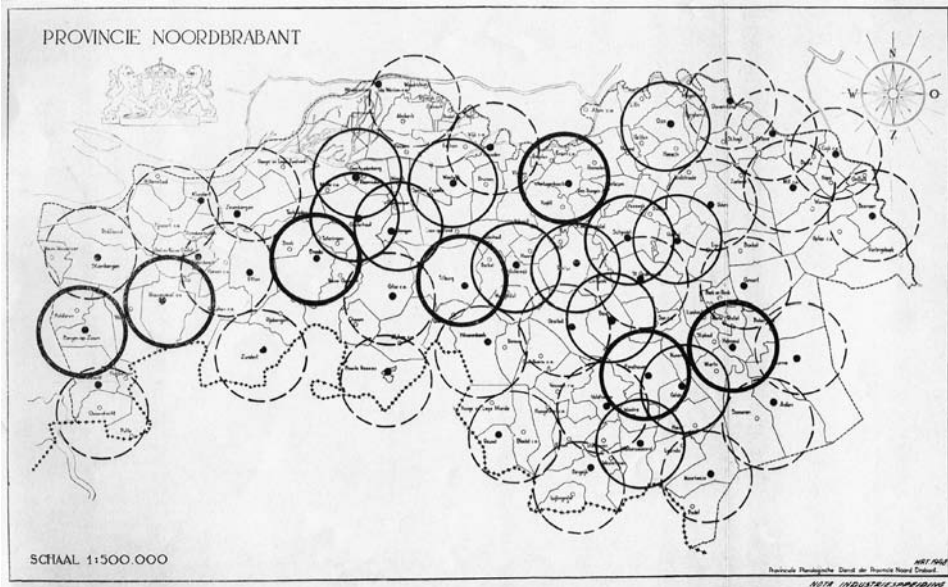
Direct na de Tweede Wereldoorlog startte de provincie onder leiding van De Quay een omvangrijk industrialisatieprogramma. Dit leidde tot het Welvaartsplan (1947-1949), dat een antwoord formuleerde op de groeiende vraag naar industriële werkgelegenheid.⁹ Opvallend was dat de verbetering van het welvaartspeil van de Brabantse bevolking verbonden werd met een katholiek-morele agenda. Om de traditionele sociale en ruimtelijke morfologie van de provincie en de daarmee samenhangende katholieke normen en idealen zoveel mogelijk te behouden, werd gekozen voor een sterke spreiding van de industrialisatie. Niet de arbeider moest naar de industrie, maar de industrie naar de arbeider worden gebracht. Antistedelijke sentimenten en een verheerlijking van de landelijke cultuur speelden in de argumentatie ten gunste van decentralisatie een belangrijke rol. Het ‘industrierij’ maken van de Brabantse bevolking zou het best kun-

6 K. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 355-356.

7 H. Righart en P. de Rooy, ‘In Holland staat een huis. Weerzin en vertederding over de jaren vijftig’, in: P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie: cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 11-18.

8 P. Luykx, *Andere katholieken: opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 7-8.

9 J. Walravens, ‘Lonkend perspectief of afschrikwekkend toekomstbeeld? Het Welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949)’, in: Jos van der Lans (red.), *In verband met Brabant: beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON* (Tilburg, 1997) 15-34.

Afbeelding 2: *Industriespreiding Welvaartsplan Noord-Brabant, 1948 (Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch).*

nen geschieden in de beschermende kaders van dorp en gezin. Treffend in dit verband is een uitspraak van rector W.M. Bekkers, preadviseur van het Welvaartsplan: 'Vestiging [van de industrie] in de dorpen biedt [...] vele voordelen; enkele hiervan mogen wij noemen: de mensen blijven onder de beschermende invloed van de oude omgeving; het zo gewenste contact met de bodem blijft bestaan; contact met de landbouwers zal hen niet direct alles door de bril van het proletariaat doen bezien'.¹⁰

Deze visie stond echter op gespannen voet met die van de stedenbouwkundigen en planologen die, in dienst van de provincie en op grond van de Woningwet, ruimtelijke plannen opstelden voor de regio.¹¹ Vanuit hun professionele deskundigheid waren zij erop gericht de stedelijke modernisering in goede banen te leiden volgens (inter)nationaal erkende stedenbouwkundige concepten en modellen. Op die manier poogden ze te komen tot een zo optimaal mogelijke verdeling van functies binnen de regio, waarbij de verkeerskundige ontsluiting als meest belangrijke voorwaarde gold. Concreet kreeg dit streven uitdrukking in een door de Provinciale Planologische Dienst (PPD) ontworpen streekplan voor Eindhoven in 1947 en omgeving.¹² Dat plan ging uit van de gedachte dat de re-

¹⁰ W.M. Bekkers, 'Het religieus-ethisch aspect van verdere industrialisatie van Noord-Brabant', in: *Prae-adviezen inzake een Welvaartsplan voor de Provincie Noord-Brabant* (z.p., z.j. [s-Hertogenbosch 1947]).

¹¹ Met de wijziging van de Woningwet in 1931 werd het mogelijk op basis van een gemeenschappelijke regeling tussen twee of meer gemeenten een commissie in te stellen die een streekplan voorbereidde en vaststelde. Het initiatief hiertoe kon echter ook genomen worden door het provinciaal bestuur. Dit laatste was rond 1930 in Zuidoost-Brabant het geval. J. Janssen, *Vooruit denken en verwijlen: de (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg 2006) 68-76.

¹² Dit plan borduurde voort op het vooroorlogse streekplan voor Zuidoost-Brabant (ca. 1931) dat door stedenbouwkundige J.M. de Casseres was opgesteld. K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd: de vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945* (Rotterdam, 1993) 242-281; Idem, *J.M. de Casseres: de eerste planoloog* (Rotterdam, 2003) 67-78.

gio door de ontwikkeling van de industriële sector haar eigen bevolkingsgroei moest vasthouden. Volgens de planners lagen de belangrijkste mogelijkheden tot verdere industrialisatie in Eindhoven, ‘de ééne grote stad in dit gebied’.

Tot de door de PPD gewenste uitvoering van het streekplan kwam het echter niet. Door de betrokkenheid met de wederopbouwproblematiek en het industrialisatiebeleid had de dienst nauwelijks tijd om het streekplan verder uit te werken en door de wettelijke procedure te loodsen.¹³ Deze gang van zaken werd door de provinciale stedenbouwkundigen zeer betreurd, getuige een pleitnota uit 1954.¹⁴ Deze werd begin dat jaar in de Vaste Commissie voor de Planologie behandeld, het provinciale adviesorgaan voor stedenbouwkundige en planologische kwesties, onder voorzitterschap van De Quay. In de nota werd door de PPD de verstedelijking van de regio geanalyseerd. Voor de bevolkingsspreiding van de streek waren er volgens de ambtelijke top grofweg twee extremen denkbaar. In het eerste geval zou de snelle bevolkingsgroei worden opgenomen door Eindhoven, met als gevolg een te snel groeiende stad. In het tweede geval zou deze groei voor een groot deel worden afgeleid naar de omliggende randgemeenten, die dan zouden uitgroeien tot satellietsteden met een intensieve menging van industriële en agrarische bevolking.

In de discussie die daarop volgde, werd door De Quay de rationeel-ruimtelijke benadering van het vraagstuk vanuit strategische overwegingen verbreed. Immers, bij concentratie van de groei in Eindhoven, liep zijn gespreide industrialisatiestreven gevaar. Volgens De Quay was de bevolkingsgroei en de gewenste spreiding ervan niet alleen een planologisch, maar ook een sociaal en religieus vraagstuk. De keuze voor één van beide extremen zou onderbouwd moeten worden met behulp van een onderzoek naar de sociaal-religieuze dimensie van grootstedelijke ontwikkeling. Hierover moest het advies van deskundigen worden ingewonnen. Niet lang daarna kreeg het College van Gedeputeerde Staten een brief toegestuurd met daarin het verzoek van de Vaste Commissie voor de Planologie om een adviescommissie in te stellen die zich zou buigen over de meest wenselijke vorm van uitbreiding van de grote stad, resulterend in richtlijnen en normen, die als basis konden dienen voor het treffen van planologische maatregelen.¹⁵ Het betrof in essentie dus een soortgelijk vraagstuk zoals door De Quay in het Welvaartsplan aan de orde gesteld, namelijk centralisatie of decentralisatie tegen de achtergrond van de sociaal-religieuze consequenties voor de Brabantse bevolking.

Commissie Grote Stad

Als voorzitter van de commissie werd prof. dr. W.R. Heere aangezocht. Heere was oud-leerling van de bekende sociograaf Steinmetz en hoogleraar aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg. Als vertegenwoordiger van de regionale intelligentsia verkeerde Heere in dezelfde kringen als De Quay.¹⁶ Heere had zich in de we-

13 Provincie Noord-Brabant, *Jaarverslag PPD* (‘s-Hertogenbosch 1953) 4.

14 Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (verder RHC), Archief Gemeentebestuur Eindhoven, 1934-1969 (verder GE), inv.nr. 42, Nota voor de Vaste Commissie voor de Planologie betreffende de noodzaak en urgentie van een streekplan voor Eindhoven e.o., PPD, januari 1954.

15 Brabants Historisch Informatie Centrum (verder BHIC), Archief Provinciale Planologische Dienst (verder PPD), inv.nr. 710, Brief Vaste Commissie voor de Planologie aan College van Gedeputeerde Staten, 5 mei 1954.

16 Zo was De Quay in de vooroorlogse periode jarenlang verbonden aan diezelfde Hogeschool, eerst als docent en later hoogleraar psychotechniek. De Quay schaarde zich destijds ten volle achter het katholiek corporatieve ideaal, zo-

Afbeelding 3: Portret van prof. W.R. Heere, hoogleraar aan de Katholieke Economische Hogeschool Tilburg en voorzitter van de Commissie Grote Stad (Regionaal Archief Tilburg).

deropbouwperiode actief met de sociale en economische ontwikkeling van Noord-Brabant bezig gehouden. In een 1950 gehouden diesrede aan de Hogeschool, getiteld *Sociografie en stadsuitbreiding*, werd duidelijk dat Heere een planmatige, wetenschappelijk onderbouwde ruimtelijke ordening voorstond, gebaseerd op sociologisch, sociografisch en economisch-statistisch onderzoek. De ruimtelijke ordening zou zich echter wel aan moeten passen aan de levensbeschouwelijke karakteristieken van de regio in kwestie. Het zou een planning moeten zijn gericht op de constructie van harmonische verbanden, geheel in lijn met het sociaalorganische gedachtegoed dat in katholieke kring werd uitgedragen. Ook de politieke vertegenwoordiging van de katholieken, bij monde van de Katholieke Volkspartij (KVP), stelde zich begin jaren 1950 op het stand-

als dat werd verwoord door zijn collega's aan de Hogeschool. H. Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg. Deel 1: 1927-1954: economie, ethiek, maatschappij* (Baarn 1978) 134-149.

punt dat het streekeigene zoveel mogelijk behouden moest blijven. Het zou een dam kunnen opwerpen tegen de ‘algehele vervlakking en massacultuur, die onze cultuur als een dodelijke ziekte bedreigt’, aldus ir. H.B.J. Witte, de latere KVP-minister voor Volkshuisvesting en Wederopbouw, op een congres van het Katholiek Instituut voor Volkshuisvesting in 1949.¹⁷

Geheel in lijn met de opstelling van de katholieken op nationaal niveau, zagen de katholieke politieke en geestelijke leiders in Brabant de industrialisatie als een noodzakelijke opgave die ter hand moest worden genomen. Tegelijkertijd waren ze zich echter bewust van het feit dat diezelfde industrialisatie een aantal bijverschijnselen kende die op gespannen voet stonden met de traditionele katholieke normen en waarden. Diezelfde ambivalente positie ten aanzien van de industrialisatie vinden we ook terug in de opvattingen van Heere. Verstedelijking en industrialisatie leiden niet automatisch tot een toenemende individualisering, zo luidde zijn betoog uit 1950. Het is een kwestie van planmatig aansluiten bij de traditionele kaders, want ‘wie vrees in zich draagt voor de massificatie en proletarisering van de velen, die de industrialisering naar de steden trekt, hij vraagt zich af hoe daar de mens nog mens kan blijven, hoe de persoonlijkheid daar nog gered kan worden. Hij bezint zich vooral op de kleinere eenheden, die nog te overzien zijn, op buurt en wijk, op parochie vooral.’¹⁸ Voor Heere stond vast dat de modernisering van Brabant noodzakelijk was. De overgang van agrarisch naar industrieel gewest vergde volgens Heere een voorzichtige, behoedzame omgang met de Brabantse mens, ‘opdat hij gaaf kan blijven en zich aan kan passen aan de fabriekssfeer, de stadssfeer, zonder schade te lijden’.¹⁹ Naast Heere werd nog een negental andere leden voor de commissie aangezocht, allen op enigerlei wijze als politiek-bestuurlijk, economisch of sociologische deskundige betrokken bij de maatschappelijke ontwikkeling in Noord-Brabant.

‘Land of labor peace’

Na de eerste bijeenkomst formuleerde commissielid H.A.M.T. Kolfshoten, burgemeester van Eindhoven (1946-1957), zijn gedachten over het vraagstuk in een notitie die hij opstelde in nauw overleg met ir. J.A. Kuiper van het Rotterdamse bureau Verhagen, Kuiper en Gouwetor.²⁰ Kuiper was stedenbouwkundig adviseur van de gemeente Eindhoven en ontwerper van het eerste naoorlogse uitbreidingsplan voor de stad. Hoewel dat plan, in overeenstemming met de katholieke interpretatie van de wijkgedachte, een parochiale ordening kende in hiërarchisch georganiseerde buurten en wijken, richtte het zich tegelijkertijd op een versterking van het stadscentrum.²¹ Kuiper achtte het belangrijk de bestaande ‘lappendeken van tuindorpjes’ uit te laten groeien tot een grote stad met allure. Cityvorming en de uitleg van de stad in wijken

17 J. de Heer, ‘De Delftsche school en de katholieke architecten tussen 1945 en 1955’, *Eltheto. Tijdschrift over godsdienst en politiek*, 64 (1979) 21-105, 46.

18 W.R. Heere, *Sociografie en stadsuitbreiding* (Tilburg 1950) 19.

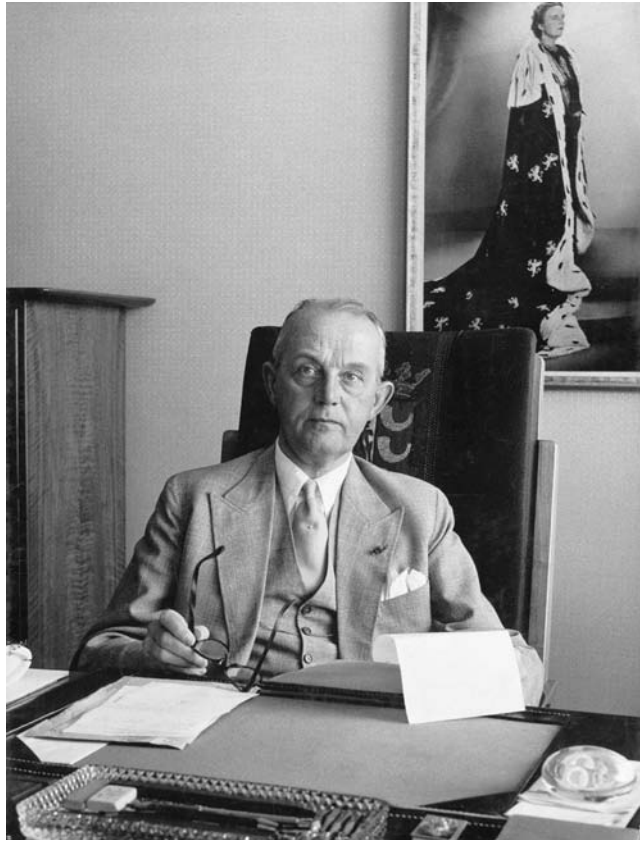
19 *Industrialisatie-problemen in Noord-Brabant. Voordrachten op het industrialisatie-congres van ‘Brabantia Nostra’ te ‘s-Hertogenbosch op 5 juni 1953* (Reusel-Tilburg 1953) 19.

20 Kolfshoten was prominent lid van de KVP en vóór de oorlog als tweede secretaris van de RKSP actief betrokken bij de gedachtevorming over de katholieke staats- en maatschappijpolitiek. J. Bosmans, ‘Kolfshoten, Henri Anthonij Melchior Tieleman (1903-1984)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel III, 348.

21 P. Beekman, *Eindhoven stadsontwikkeling, 1900-1960* (Mierlo 1982) 180.

Afbeelding 4: Portret van mr. H.A.M.T. Kolfshoten, burgemeester van Eindhoven, 1946-1957 (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven).

gingen samen.²² Vanuit de nauwe betrokkenheid met de opstelling van het uitbreidingsplan en zijn positie als bestuurlijk verantwoordelijke voor de centrumstad in de regio, was het niet opmerkelijk dat Kolfshoten aandacht vroeg voor de stedenbouwkundige en bestuurlijke aspecten van de grote stadsproblematiek, als aanvulling op het sociaal-religieuze aspect, zoals bepleit door De Quay.²³ Hoewel Kolfshoten vond dat de Brabantse mens, die van oorsprong een agrarisch karakter kende, zogenoemde ‘milieusteun’ benodigde om niet te ontwortelen, zag hij in de ontwikkeling van Eindhoven nu juist het bewijs dat deze steun werd geboden. Hij schreef dat grotendeels toe aan de dorpse opbouw van de stad.

De dorpen waaruit Eindhoven was samengesteld en uitgegroeid, waren in het stadsontwikkelingsproces grotendeels intact gebleven.²⁴ Het liet zich aanzien dat op deze structuur in de toekomst kon worden voortgebouwd, mits men ze zou voortzetten in de parochie-eenheid als stedenbouwkundig hoofdelement van de nieuwe wijken. De levensbeschouwelijke factor van het vraagstuk zou daarmee eveneens gediend zijn. Op

²² J.A. Kuiper, ‘Eindhoven als woonstad. City-vorming en wijkgedachte’, *Bouw* 10 (1947) 328-329.

²³ RHC, GE, inv.nr. 40, Brief Kolfshoten aan voorzitter en leden Commissie Grote stad, 26 november 1954.

²⁴ P. Kurstjens, ‘Wijkgedachte en parochiedenken. Gemeenschapszin in de stedenbouw en volkshuisvesting, een historische beschouwing met Tilburg en Eindhoven als voorbeeld’, *Plan* 1-2 (1988) 19-30.

grond van deze ervaring concludeerde hij dat de problematiek van het welzijn van de Brabantse mens niet noodzakelijkerwijs samenhang met dat van de grote stad. Niet de omvang maar de passende structuur van de grote stad zou bepalend zijn voor het welzijn. Daarom ook zou het onverstandig zijn om door middel van decentralisatie kunstmatig de ontwikkeling van de randgemeenten te bevorderen om zodoende de gevreesde invloed van de centrumstad te beperken. Kolfschoten stelde daarom voor Eindhoven eerst te laten uitgroeien tot haar gemeentegrenzen, en pas daarna de randgemeenten te betrekken in het verstedelijkingsproces.

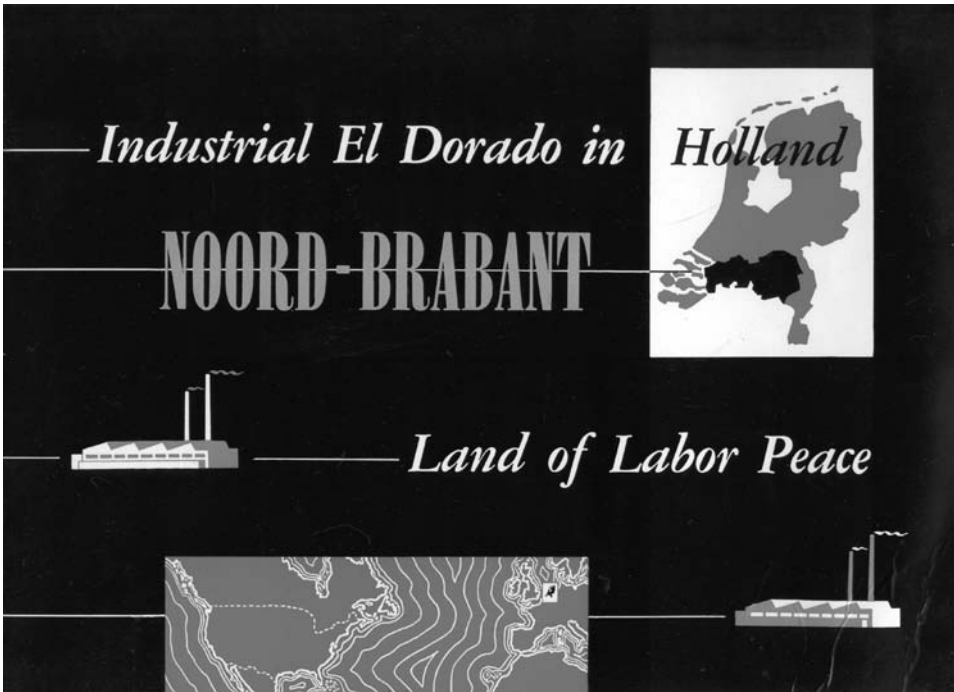
Dat de visie van Kolfschoten op verzet stuitte in provinciale kring werd duidelijk uit de notities van enkele andere leden, evenals uit de discussie die zich ontspon tijdens de tweede vergadering van de commissie op 16 december 1954. Mr. A. Geelen, medewerker van de provinciale Griffie en rechterhand van De Quay, stelde dat het vanuit bestuurskundig perspectief verstandig was om de groei van Eindhoven zoveel mogelijk te beperken, 'ook indien Eindhoven op eigen territorium voldoende uitbreidingsmogelijkheden heeft, en indien na wetswijzigingen de bestuurlijke bezwaren tegen verdere groei van de stad gereduceerd zouden kunnen worden.' Hij kreeg bijval van drs. H.A.G. Moonen, directeur van het Economisch-Technologisch Instituut Noord-Brabant (ETIN) dat door De Quay hecht was verbonden aan het provinciaal bestuur om zodoende zijn welvaartsstreven beleidsmatig te ondersteunen.²⁵ Moonen hield, in navolging van De Quay, een pleidooi om het onderzoek van de commissie zodanig in te richten dat uiteindelijk een waardeoordeel over de grote stad kon worden uitgesproken. Een oordeel dat de grondslag zou moeten vormen voor de inrichting van de regio. Hij haalde het voorbeeld aan van de Limburgse mijnstreek, met zijn gespreide nederzettingenpatroon. Daar was door het actieve optreden van de katholieke kerk een nederzettingenpatroon ontstaan dat, ondanks de hevige industrialisatie, in niets deed denken aan een grootstedelijke bevolkingsagglomeratie.

Kenmerkend voor de katholieke omgang met het verstedelijkingsvraagstuk in het vooroorlogse Limburg was een virulent antiurbanisme.²⁶ De industrie had baat bij een gezonde, productieve en slaafse arbeidersklasse, de Kerk bij het behoud van het katholieke karakter van de streek en een zo groot mogelijke schare gelovigen.²⁷ De woningbouw in de kleine dorpse gemeenschappen sloot enerzijds aan op de ideologie van de Kerk en bood anderzijds de mogelijkheid om de sociale strijd te beheersen, een noodzakelijke voorwaarde voor de continuïteit van het industriële kapitalisme. Een soortgelijke strategie was eerder ook al uitgewerkt in Vlaanderen, een katholieke regio waar de industrialisatie en de daarmee gepaard gaande verstedelijking werd getemperd door een stelsel van financiële en ruimtelijke maatregelen. De katholieken probeerden een zo groot mogelijk gedeelte van de bevolking op het platteland te houden vanuit de waarde die zij daaraan hechtten, onder meer door de uitbouw van een fijnmazig stelsel van tramwegen, de uitgifte van goedkope treinabonnementen en de instelling van huis-

²⁵ Niet voor niets is het ETIN getypeerd als 'een particuliere buitendienst van de provincie'. Zij moesten het deskundigheidstekort op de provinciale griffie ondervangen. Walravens, 'Lonkend perspectief', 25.

²⁶ F. van Heek, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken: een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* (Leiden 1954) 135.

²⁷ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse Steenkolenmijnen, 1900-1940* (Maastricht 1986) 105-145.

Afbeelding 5: Afbeelding uit de folder 'Industrial El Dorado' (1956) (Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch).

vestingswetten gericht op de individuele eigendomsverwerving van woningen op het platteland. Daardoor kon de industrie beschikken over een omvangrijk en flexibel inzetbaar arbeidersproletariaat.²⁸

Evenals in Limburg en Vlaanderen, grepen in het naoorlogse Brabant de ruimtelijke en sociaal-religieuze politiek ineen. Het Welvaartsplan was immers niet alleen een sociaaleconomisch plan om de sterk groeiende bevolking en de daarmee gepaard gaande vraag naar werkgelegenheid op te lossen, maar ook een instrument ter beheersing van de opkomende arbeidersklasse en de ontkerstende gevaren van de modernisering. Door de trek van deze klasse naar de steden tegen te gaan, dacht men de katholieke plattelandsamenleving in stand te houden en sociale onrust te vermijden, wat gunstig was voor de benodigde kapitaalinvesterings. Niet voor niets kon De Quay de provincie halverwege de jaren 1950, in een folder getiteld 'Industrial El Dorado in Holland', aan het internationale bedrijfsleven presenteren als 'land of labor peace'.²⁹

²⁸ B. De Meulder, J. Schreurs, A. Cock en B. Notteboom, 'Sleutelen aan het Belgische stadslandschap', *OASE Architectuurtijdschrift* 52 (1999) 78-113; C. Kesteloot en F. de Maesschalck, 'Anti-urbanism in Flanders: the political and social consequences of a spatial class struggle strategy', *Belgeo* 2 (2001) 41-62.

²⁹ Provinciaal bestuur Noord-Brabant, *Industrial El Dorado in Holland* ('s-Hertogenbosch 1956).

Bevorderen van bindingsmogelijkheden

In de commissie bestond geen overeenstemming over het vraagstuk van uitbreiding van de grote stad. Afhankelijk van de positie of het belang dat men vertegenwoordigde, waren er zowel voor- als tegenstanders voor verdere uitbreiding van Eindhoven, dan wel voor uitbreiding c.q. industrialisatie van de randgemeenten. Vanwege de verschillende opvattingen werd besloten om aan de hand van een concrete casus eerst een gedegen en nauwkeurig onderzoek te verrichten naar de daadwerkelijke gevolgen van industrialisatie en verstedelijking op het welzijn van de Brabander, om daarna te bezien in hoeverre de eventuele negatieve verschijnselen door gerichte planning te verhelpen waren.³⁰ Met behulp van een door Heere samengestelde vragenlijst, waarin veel aandacht werd besteed aan het godsdienstige aspect van grootstedelijke ontwikkeling, onderwierp men Eindhoven aan een onderzoek. Een verzameling van uiteenlopende gegevens over gemengde huwelijken, religieuze verenigingen, patronaatswerk, katholieke lectuur, vrijetijdsbesteding, bioscoopbezoek en dansen, evenals gesprekken met verschillende sleutelpersonen uit de stad, maakten onderdeel uit van het onderzoek.

De resultaten van het onderzoek kregen hun beslag in een tussenrapportage, waarin te lezen viel dat geen van de gestelde sociale verschijnselen specifiek was voor de grote stad. Zij werden eerder toegeschreven aan de snelle groei van de stad en het ongelijk opgaan van de nodige sociale voorzieningen, evenals aan de instroom van mensen buiten de stad en de daarmee gepaard gaande 'ontworteling'. De onmaatschappelijkheid was volgens de ondervraagden naar verhouding gering. Voor zover aanwezig, werd deze problematiek niet uitsluitend toegeschreven aan de grote stad, maar aan de vestiging van het grote aantal ongeschoolden van buiten en de nasleep van werkloosheidsperiodes, het gebrek aan voorbereiding op het huwelijk van de huisvrouw, de verminderde invloed van de godsdienst en de woningnood. Met andere woorden: het betrof allemaal oorzaken die zich evenzeer op het platteland konden voordoen.

De eerste conceptnota die naar aanleiding van de casus Eindhoven werd opgesteld, volgde vrijwel ongewijzigd de conclusies van de geïnterviewde sleutelpersonen. Zowel uit de literatuur als uit de gesprekken was het de commissie duidelijk geworden dat er een onderscheid bestond tussen de stad zoals deze zich vandaag de dag ontwikkelde en de stad zoals die men zich graag zou wensen. De stad van vandaag was het resultaat van een grotendeels ongecontroleerd groeiproces. De stad van de toekomst echter, zou veel meer onderhevig zijn aan de invloed van stedenbouwkundige maatregelen. Daarom ook was de conclusie voorbarig om de misstanden op sociaal gebied de grote stad als zodanig aan te wrijven. Het was immers even goed mogelijk dat zij te wijten waren aan meer algemene oorzaken zoals rationalisering van het maatschappelijke leven, het materialisme en het losser worden van de gezinsband. De vraag rees dan ook of op den duur nog wel sprake zou zijn van een typisch stedelijke levenswijze, duidelijk onderscheiden van die van het platteland.

Sociale misstanden konden worden voorkomen wanneer preventieve maatregelen gelijke tred zouden houden met het groeitempo van de stad.³¹ Wel was volgens de com-

30 RHC, GE, inv.nr. 40, Brief Kolfshoten aan Kuiper, 21 december 1954.

31 Om deze veronderstelling te toetsen, werd een tweede onderzoek voorbereid in Breda. Dezelfde vragenlijst als in Eindhoven werd toegezonden aan een tiental sleutelpersonen op sociaal gebied, die vervolgens op 9 juni 1955 in een open interview werden bevraagd door leden van de commissie.

missie decentralisatie van de te treffen voorzieningen te verkiezen boven centralisatie, omdat een gezond sociaal leven nu eenmaal het best gediende in de overzichtelijke leefgemeenschappen van dorp, buurt en wijk. De gesprekken met de sleutelpersonen in Eindhoven hadden volgens de commissie aangetoond dat de meeste sociale problemen hun oorzaak vonden in het 'los raken' van het milieu, het opgaan in een groot onoverzichtelijk geheel met weinig bindingsmogelijkheden. De oplossing moest vanzelfsprekend gezocht worden in het terugbrengen van deze bindingen. Dat kon onder meer door een goede geleiding van de stad aan te brengen en een stelselmatige decentralisatie van functies en voorzieningen. De voorgestelde oplossing week daarmee nauwelijks af van het door katholieke politici, kerkleiders en gezagsdragers tijdens de wederopbouwperiode bepleitte gezinscentrisme als belangrijkste as waarlangs het sociale en economische herstel van Brabant zich moest voltrekken.

Dorpscultuur onder druk

Hoewel de eerste onderzoeksresultaten anders uitwezen, waren verschillende bestuurders in de regio toch bevreesd voor de groei van Eindhoven tot een grootstedelijk centrum. Dit bleek onder meer in een vergadering waarbij verschillende burgemeesters uit de regio waren uitgenodigd. De angst voor de grootstad klonk door in hun opmerkingen. Zij constateerden een verslapping van de godsdienstbeleving als gevolg van de verstedelijking. Het dorp met zijn hechte gezin- en gemeenschapsleven werd verkozen boven het stedelijke leven. De meeste dorpsbewoners gaven volgens de burgemeesters nog steeds de voorkeur aan vrijstaande woningen met ruime tuin. Het dorp moest bovendien op eigen wijze worden ingericht en vormgegeven, om zodoende ook het typisch Brabantse karakter te behouden. De burgemeester van Best illustreerde dit aan de hand van de fabriekskolonie Batadorp, die in de vooroorlogse periode was gebouwd door de Tsjechische onderneming Bata.³² Niet alleen de moderne architectuur en het rationele stedenbouwkundige plan, maar ook de sociale samenstelling van de wijk zorgde ervoor dat Batadorp zich niet kon ontwikkelen tot een écht Brabants dorp. 'In dit dorp kan men zich het permitteren als katholiek zijn kinderen naar de openbare school te sturen zonder dat dit tot conflicten leidt'.³³ Er overheersten 'vreemde elementen' die niet op organische wijze in de bestaande structuur van Best waren gegroeid.

Deze mening werd breed gedeeld door de regionale klerikale en geletterde elite. In zijn bijdrage aan het naoorlogse standaardwerk over de ontwikkeling van de provincie, getiteld *Het nieuwe Brabant* (1952-1953), gaf de bekende romanschrijver Antoon Coolen bijvoorbeeld aan dat Batadorp een anomalie vormde in het overwegend dorpsse Brabant. Ook de ideoloog van het Brabantisme, de Hilvarenbeekse priester en schrijver P.C. de Brouwer, stelde in die bundel dat 'Brabant [...] van afkomst agrarisch [is] en in zijn cultuur daarom een dorpscultuur'.³⁴ Daarmee continueerde hij het ideologisch geladen vertoog over het landelijke Brabant, dat in de vooroorlogse periode wortel had geschoten. In 1932 merkte hij bijvoorbeeld op dat 'het meest eigene van Brabant aller-

³² Bosma, *J.M. de Casseres*, 77.

³³ BHIC, PPD, inv.nr. 710, Verslag van de vergadering Commissie Grote Stad, 12 maart 1955.

³⁴ A. Coolen, 'Het Brabantse dorp', in: J.E. de Quay e.a., *Het nieuwe Brabant*, deel I ('s-Hertogenbosch 1952) 147-173; P.C. de Brouwer, 'Het Brabantse volk', in: J.E. de Quay e.a., *Het nieuwe Brabant*, deel II ('s-Hertogenbosch 1953) 5-28, 19.

Afbeelding 6: Foto van de Batalaan in Batadorp te Best (ca. 1940) (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven).

eerst onder het landvolk van Brabant te zoeken zal zijn [...] allen dienen helder voor zich te hebben, dat de Brabantse geest in den buiten is ontwikkeld en alleen nu nog gedijen zal in den geur van het land.³⁵ In navolging van Coolen en De Brouwer hamerden vele regionale schrijvers en dichters begin jaren vijftig nog op het aambeeld van Brabant als plattelandsprovincie.

Volgens de bestuurders zou er bij de plattelandsbewoners een aversie bestaan tegen vestiging in de stad: 'De dorpsbewoner is bevreesd zijn oude, vertrouwde milieu te moeten missen en in de massa ten onder te gaan. Hij is gehecht aan de lokale dorpsgemeenschap en de betrekkelijke rust en vrijheid die hij daar nog geniet.'³⁶ Deze constatering was, hoewel ingegeven door moralisme en romantiek, feitelijk niet onjuist. Zo bleek uit migratie- en pendelonderzoek dat het KASKI in 1956 had uitgevoerd, dat de afkeer van de stad en de trouw aan familie, gezin en verenigingsleven in het dorpsmilieu, tot gevolg had dat veel Brabantse arbeiders bleven wonen in hun geboortedorp. Verhuizingen naar de werkgemeenten kwamen nauwelijks voor.³⁷ Die geringe verhuisbereidheid werd in de hand gewerkt door het spreidingsbeleid van het Welvaartsplan, dat de industrievestiging in de dorpen mogelijk maakte. De hechtheid van de bindingen aan de plattelandssamenleving had, samen met het antistedelijke beleid, een voorkeur voor het wonen in de dorpen tot gevolg.

35 P.C. de Brouwer, 'Bewustwording en bezinning in Brabant', in: Idem, *De Brabantse ziel* (Tilburg 1947) 53.

36 BHIC, PPD, inv.nr. 710, Verslag van de vergadering Commissie Grote Stad, 12 maart 1955.

37 KASKI, *Sociografische analyse van de migratoire trek binnen, naar en vanuit Noord-Brabant* (Den Haag 1956); W.J.J. Kusters, *Migratie in de Brabantse samenleving* (Den Haag 1956); A. van de Sande, 'De pendel in Noord-Brabant', *Noord-Brabant* 5 (1957) 178-186.

Interim-rapportage

De meeste commentaren van de burgemeesters sloten aan bij de bezorgde en moralistische toonzetting uit het Welvaartsplan. Vanuit dat perspectief was men vanzelfsprekend voor het behoud van de dorps- én katholieke plattelandssamenleving. Maar wat dat dan concreet betekende voor het vraagstuk van centralisatie of decentralisatie van de industrievestiging in de regio Zuidoost-Brabant bleef onduidelijk. Was decentralisatie te verkiezen, zoals bepleit in het Welvaartsplan, met als mogelijk gevolg juist het bekritiseerde voorbeeld van Batadorp, of moest centralisatie worden nagestreefd? In de discussie en de vergaderingen die volgden werd de paternalistische dorpsideologie van de burgemeesters door sommige commissieleden van repliek voorzien. Niet onbelangrijk was de rol die mw. dr. H. Verwey Jonker daarbij speelde. Zij was sociaaldemocratisch gemeenteraadslid in Eindhoven en trad begin 1955 tot de commissie toe. Als feministe en sociale wetenschapper had ze oog voor het belang van de stedelijke cultuur en de emancipatie van minderheden.³⁸ Diverse malen nuanceerde ze het commentaar dat enkele commissieleden, zoals Moonen, uitten op het morele en zedelijke verval dat gepaard zou gaan met stedelijke groei.

Deze nuanceringen, evenals de zakelijke benadering van het vraagstuk door Heere, hadden tot gevolg dat de morele bezorgdheid van de burgemeesters in de interim-rapportage, bedoeld om Gedeputeerde Staten op de hoogte te stellen van de onderzoeksresultaten, enigszins getemperd werd. Zo stelde het rapport dat er geen symptomen bestonden die er op wezen dat de godsdienstbeleving in de stad minder sterk zou zijn dan op het platteland. Achteruitgang in kerkbezoek werd zowel in de steden als op het Brabantse platteland geconstateerd. Volgens de commissie was er sprake van een gewijzigde instelling ten aanzien van de godsdienstbeleving die algemeen van karakter was. Ook wat betreft de voorkeur van dorpsbewoners voor vrijstaande woningen met tuin werd in de rapportage van vraagtekens voorzien. Het onderscheid tussen stads- en dorpsbewoners was niet zo groot als veelal werd aangenomen. Immers, waren de afwijkende 'woonzeden' van de stadsbewoner niet 'opgedrongen' door de woonvormen die hem ter beschikking stonden?

In tegenstelling tot de opstellers van het Welvaartsplan was de Commissie Grote Stad van mening dat de stad een ideaal vertegenwoordigde waaraan niet zomaar voorbij kon worden gegaan. Dit werd nog eens onderstreept door de opname van een citaat uit het bekende *Great cities of the world* (1954) van William Robson: 'There is much to love and admire in the great city. It is the home and highest achievement of man in art, literature and science, the source from which the forces of freedom and emancipation have sprung. It is the place where the spirit of humanism and democracy have grown and flourished, where man's quest for knowledge and justice has been pursued most constantly, and truth revealed most faithfully and fearlessly.'³⁹ Hoewel het rapport met weinig concrete aanbevelingen kwam (geleidelijke industrialisatie, opvang van immigranten in organische stadswijken, planmatige stedenbouwkundige aanpak), betekende de uitgesproken voorkeur voor de stad en de optimistische toonzetting een trendbreuk met het vigerende denken over stad en stedelijkheid in Noord-Brabant.

³⁸ H. Verwey-Jonker en H. Happel, *Hilda Verwey-Jonker* (Tilburg 1989).

³⁹ W.A. Robson, *Great cities of the world: their government, politics and planning* (Londen 1954).

In de rapportages van de commissie was de doorwerking zichtbaar van een ‘moderne’ sociale en ruimtelijke wetenschap in de gedachtevorming over stad en stedelijkheid. De dominantie van de cultuursociologische oriëntatie binnen de sociale wetenschappen, waarbij gezocht werd naar oplossingen voor de gevoelde ‘crisis’ van de moderne maatschappij, ebde in de loop van de jaren vijftig weg. Er ontwikkelde zich een ‘zachte revolutie’ in het sociale en politiek-bestuurlijke denken over modernisering.⁴⁰ De naleving van de traditionele katholieke moraal was niet langer allesbepalend. Moralisme en levensbeschouwelijk getinte opvattingen maakten plaats voor een meer moderne sociologiebeoefening. Deze optimistische, plannende benadering werd uitgedragen door een nieuwe generatie sociologen die halverwege de jaren vijftig in de provincie Noord-Brabant werk vonden. ‘Die sociologen zagen de maatschappelijke veranderingen niet meer door een morele bril, maar begonnen zich rekenschap te geven van verschijnselen als verstedelijking, modernisering, differentiatie van de samenleving, organisatie’, aldus toenmalig directeur van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, Paul Kuypers.⁴¹

Antistedelijke sentimenten

Voor Kolfschoten waren de bevindingen van de interim-rapportage aanleiding om een overleg met de omliggende gemeenten van Eindhoven op te starten. Hij wilde komen tot een regionale afstemming van de verstedelijkingsproblematiek. De problemen die zouden ontstaan door de snelle groei van Eindhoven en het door de commissie geconstateerde achterblijven van de benodigde sociale voorzieningen (Kerk, winkels, sportvelden, etc.) waren immers alleen gezamenlijk op te lossen.⁴² Een stedenbouwkundig harmonische uitleg van de centrumgemeente ten opzichte van de randgemeenten, vergde een zekere gelijkrichting in de gemeentelijke initiatieven. Daarnaast noodzaakte de snelle groei volgens Kolfschoten ook snelle actie. Het wachten op de resultaten van uitgebreid wetenschappelijk onderzoek was onverstandig. In het voorjaar van 1956 vond op het gemeentehuis van Eindhoven een bijeenkomst plaats waarbij ook vertegenwoordigers van de PPD en het ETIN waren uitgenodigd. Centrale vraag was of Eindhoven en de omringende randgemeenten in gemeenschappelijk overleg konden komen tot de ontwikkeling van een intercommunaal uitbreidingsplan dat rekening zou houden met de actuele groeitendenzen van de agglomeratie.

De randgemeenten van Eindhoven waren snel bereid tot samenwerking.⁴³ Zowel ruimtelijk als juridisch moesten de mogelijkheden daartoe worden verkend. Hoewel er juridisch geen mogelijkheid bestond om een bindend streekplan op te stellen, stond het de gemeenten vrij om, op basis van vrijwilligheid, suggesties en adviezen te formuleren die Gedeputeerde Staten mee konden nemen bij de opstelling van het streekplan voor de regio. In de notitie die de PPD in opdracht van de samenwerkende gemeenten had opgesteld, viel te lezen dat de belangen van de gemeenten in de regio door de verstedede-

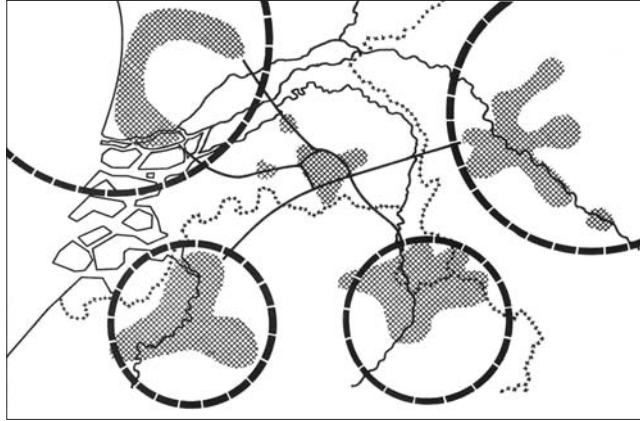
40 M. Gastelaars, *Een geregeld leven: sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).

41 Geciteerd bij J. van der Lans, ‘Op de golven van de verandering’, in: G. Kruijs (red.), *De oplossing van Brabant. Essays en interviews* (Tilburg 1987) 252.

42 RHC, GE, inv.nr. 39, Brief Kolfschoten aan randgemeenten Eindhoven, 27 maart 1956.

43 Bestuurlijke samenwerking tussen centrum- en randgemeenten in de regio Zuidoost-Brabant was relatief gemakkelijk te organiseren vanwege de politieke dominantie van de KVP. T.A.J. Toonen, ‘Bestuur op nivo. Regionalisatie in een ontzuilend bestuur’, *Acta politica* 3 (1993) 295-326.

Afbeelding 7: Planologische kaart van Eindhoven als centrum van de Benelux (1960) (Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch).

lijkingstendens sterker met elkaar verweven raakten. Deze integratie hield in dat elk stedenbouwkundig plan in samenhang met het gehele gebied gezien moest worden. De aanvaarding van het stadsgewest zou daarom de basis moeten vormen voor een gemeenschappelijk beleidsprogramma.

In de verdere uitwerking van het streekplan trok de provincie de bevoegdheden steeds meer naar zich toe. Ondanks het erkende belang van Eindhoven als centrum stad kozen de provinciale planologen, onder druk van het provinciebestuur, voor de opvang van de bevolkingsgroei van de streek rond Eindhoven in de randgemeenten, in overeenstemming met het decentralisatieprincipe dat in het Welvaartsplan was uitgewerkt. De bevindingen van de Commissie Grote Stad pasten niet in dat perspectief en werden door het provinciebestuur genegeerd. De interim-rapportage leidde niet tot een koerswijziging in het ruimtelijke beleid van de provincie. Hoewel de vertegenwoordiging van Eindhoven in de werkgroep van stedenbouwkundigen, die het streekplan voor de samenwerkende gemeenten voorbereidde, behoefte had aan een duidelijke visie op de positie van de stad in de regio, werd deze door de ambtenaren van de PPD niet gegeven. Het belang dat het stadsbestuur en de stedenbouwkundigen daaraan hechtten werd simpelweg niet gedeeld door de provincie. Dat bleek onder meer uit het feit dat het belangrijke uitbreidingsplan voor het stadsdeel Woensel door Gedeputeerde Staten niet werd goedgekeurd, terwijl forse uitbreidingsplannen voor omliggende (platte-lands)gemeenten als Geldrop en Nuenen wel werden toegestaan.⁴⁴

Het decentralisatieperspectief van de provincie werd door de Eindhovense ambtenaren toegeschreven aan antistedelijke sentimenten: 'Er blijkt in Noord-Brabant een vrij krachtige aversie tegen de grote stad te bestaan, op basis van sociale, ethische, religieuze en traditionele motieven. [...] Hoewel [...] de commissie Heere in een nota gesteld heeft, dat, indien zich in het verleden desintegratie in de grote stad heeft voorgedaan, dit geenszins aan het grote stadskarakter inherent is, heeft het er de schijn van, dat bij diverse provinciale instanties deze weerstand tegen grote stadsontwikkeling, welke zich ook in Brabant voordoet, nog sterk is.'⁴⁵ De negatieve houding van de provincie ten aanzien van ver-

⁴⁴ Beekman, *Eindhoven stadsontwikkeling*, 328-333, 410-412.

⁴⁵ RHC, GE, inv.nr. 40, Brief directeur Gemeentewerken aan College B&W Eindhoven, 8 maart 1957.

dere groei van Eindhoven was van belang, omdat provinciale instanties grote invloed uitoefenden op de distributie van het door het Rijk toegekende bouwvolume over de verschillende gemeenten. De argumentatie van de provincie om vanwege de sociale problemen die optraden in de randgemeenten de bevolkingsgroei verder te stimuleren, zodat de uitbouw van een adequaat voorzieningenapparaat mogelijk werd, was voor het stadsbestuur van Eindhoven onaanvaardbaar. Daarom besloot het college van Burgemeesters en Wethouders in 1957 de samenwerking met de PPD voor onbepaalde tijd op te schorten.

Strijdige belangen

De geschetste controverse rond de kwestie 'grote stad' in het naoorlogse Brabant, maakt duidelijk dat zich vanuit een zelfde confessionele traditie uiteenlopende oriëntaties op de stad en de sociale samenhang van de stedelijke samenleving ontwikkelden. Allereerst was er een duidelijk cultuurpessimistische opvatting, ingegeven door confessionele en morele bezorgdheid over de teloorgang van de sociale integratiekaders van dorp en parochie. Daarbij werd de stad gestigmatiseerd als een morele poel van verderf. De afbrokkeling van de stedelijke tegenbeelden, ontwikkeld gedurende het Interbellum, voedde deze bezorgdheid.⁴⁶ Naast deze overwegend negatieve houding, zoals verwoord in het Welvaartsplan, ontwikkelde zich vanaf het begin van de jaren vijftig ook een meer positief vertoog. Die ontwikkeling is zichtbaar in de rapportages van de Commissie Grote Stad. Sommige commissieleden hadden aandacht voor de complexiteit en realiteit van het moderne stadsleven. Zij nuanceerden de overwegend negatieve houding die tot dan toe dominant was in de kringen van het provinciaal bestuur. Hoewel ook bij de Commissie Grote Stad het moralisme de toon zette, sprak men tegelijkertijd een geloof uit in de betekenis van sociale en ruimtelijke planning als instrumenten in de begeleiding van het stedelijke transformatieproces. In hun denken maakten romantisch ideologieën langzaam plaats voor de aanvaarding van de moderne tijd, en 'radicaal verzet voor beheer en meedenken'.⁴⁷

Daarmee wordt het stereotype beeld van het conflictloze en intern weinig gedifferentieerde katholicisme genuanceerd. Ondanks de politieke en levensbeschouwelijke verwantschap van de bestuurders in het katholieke Brabant, formuleerde het stadsbestuur van Eindhoven een ander perspectief op de ruimtelijke ontwikkeling van de regio dan het provinciebestuur. De conflicten die daaruit voortvloeiden zijn niet enkel te verklaren vanuit de verschillen die bestonden tussen de vertolkers van de traditionele katholieke ideologie en de modernisten binnen de katholieke zuil, maar zijn ook een gevolg van de competentiestrijd tussen de bestuursniveaus en de afbakening van verantwoordelijkheden. Strijdige belangen vertaalden zich in tegengestelde probleemduidingen. Zo was de provincie vooral een bestuurslaag voor het landelijke gebied. Het was een gevolg van de relatief zwakke invloedspositie van de provincie ten opzichte van de steden.⁴⁸ Het

46 L. Pil, 'Landelijkheid als beeld en tegenbeeld', in: L. Pil (red.), *Boeren, burgers en buitenlui: voorstellingen van het landelijk leven in België vanaf 1850* (Leuven 1990) 33-54.

47 B.J.M. van Raaij, 'De ondergang van het Brabants eigene', *Brabantia* 2 (1989) 3-6, 5.

48 'Geconcludeerd kan worden dat de invloed die de provincie op de grote steden kan uitoefenen zwak is', aldus bestuurskundige Berkhout in een reflectie op het hedendaagse functioneren van het Nederlandse middenbestuur. D. Berkhout, 'Tussen Scylla en Charybdis: over voetangels en klemmen voor de provincies van de toekomst', in: *De provincie in het vizier* (Den Haag 1999) 49-84, 52.

bevorderen van de groei van de randgemeenten paste in dat perspectief, evenals het tegenhouden van de groei van Eindhoven tot een stedelijke concentratie van formaat. Het antistedelijke vertoog, zoals verwoord door romanschrijvers en kerkelijke bestuurders, legitimeerde de beleidsmatige keuze voor decentralisatie. Het ideaal van het landelijke Brabant werd zodoende onderlegger van een regionale ruimtelijke strategie.

Vanuit een dergelijke achtergrond is het niet vreemd dat het provinciebestuur, in het bijzonder De Quay, het onderzoek van de Commissie Grote Stad niet continueerde. De bevindingen strookten niet met het door de provincie zelf ontworpen ideaalbeeld. In feite gebruikte De Quay de commissie om zowel zijn eigen ambtenaren als de bestuurders van Eindhoven buiten spel te zetten toen duidelijk werd dat door stedelijke concentratie de gespreide welvaartsplanning gevaar dreigde te lopen. Niet voor niets kwam het interim-rapport nooit in de openbaarheid en verdween de commissie in 1956 geruisloos van het toneel. Pas enkele jaren later, toen de landelijke overheid in de (eerste) *Nota inzake de Ruimtelijke Ordening* (1960) de regio Eindhoven tot een stedelijk en economisch centrum van nationaal belang bestempelde, veranderde de betrekkingen tussen de provincie en Eindhoven.⁴⁹ In het strategisch ruimtelijke beleid van de provincie kreeg de stad meer ruimte om de gewenste centrumpositie te realiseren.⁵⁰ Desondanks zou het nog lange tijd duren voordat de provincie zich in positieve zin uitprak over de ontwikkeling van de Brabantse steden.⁵¹

49 De (eerste) *Nota inzake de Ruimtelijke Ordening* is, aldus stedenbouwkundige P.C. Beekman, 'een inspirerend stuk voor de stad Eindhoven.' Steden met meer dan 100.000 inwoners worden aangewezen als 'trekkers' voor de omliggende regio. Eindhoven vindt een nieuwe context in het regeringsbeleid en ziet haar tot dan toe gevoerde ruimtelijk beleid gesanctioneerd. P.C. Beekman, *Stedebouwkundige en stadsbestuur* (Eindhoven, 1993) 267-268.

50 Werkgroep BNA-TH Eindhoven, 'Eindhoven wil groter groeien', *Plan* 11 (1979) 36-55.

51 Pas medio jaren negentig verbeterde de relatie tussen de provincie en de vijf grote Brabantse steden. Inmiddels ontwikkelt de provincie samen met hen het stedelijk netwerk Brabantstad. C.A.M.J. Grijzen-Schreurs, *Bestuurskunst als blikopener? Procesgang rond het manifest Brabant 2050* (Nijmegen 2005).

Pendelen tussen revoluties en tradities

Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca. 1450-ca. 1850)

De kleinhandel herontdekt

In een literatuuroverzicht van iets meer dan twintig jaar geleden stelde Erik Aerts dat zowat op alle domeinen binnen de Nederlandstalige, sociaal-economische geschiedschrijving van de late middeleeuwen en de nieuwe tijd onderzoek naar de detailhandel dringend nodig was.¹ Jarenlang stonden vooral de exportgerichte ondernemers, de befaamde handelshuizen, de ontwikkeling van de jaarmarkten, de beurs, de dynamische ‘koopsteden’ (zoals Antwerpen en Amsterdam) en het internationale betalingsverkeer in de belangstelling.² Welke kleine radertjes aan de onderkant van deze indrukwekkende handelsmechaniek in beweging waren, kwam nauwelijks ter sprake. De jaren tachtig van de voorbije eeuw bleken echter een belangrijk keermoment in het Europese kleinhandelsonderzoek. Drie ontwikkelingen waren daarbij van belang: een groeiende historische interesse voor de middengroepen in de samenleving, de toenemende populariteit van de nieuwe ambachtsgeschiedenis, en de bloei van het wetenschappelijk onderzoek rond consumptie en materiële cultuur.

In de eerste plaats bleken heel wat historici uit diverse landen te zijn uitgekeken op een bipolaire voorstelling van het verleden. Gelijklopend met de nakende val van de Berlijnse muur en het einde van de Koude Oorlog, verschoof de aandacht weg van het ‘heersende’ grootkapitaal enerzijds en de ploeterende massa anderzijds. Uit de restanten van het dialectische verhaal tussen ‘winnaars’ en ‘verliezers’ herrees een meer complex historisch beeld, waarin de moeilijk grijpbare *middling sort of people* hun deel van de aandacht gingen opeisen.³ Kleine producenten en allerlei soorten van distributeurs (gaande van winkeliers over marktkramers tot leurders) kwamen zo voor het voetlicht. Immers, precies dit soort van beroepen vormde de voornaamste economische activiteit van veel middengroepen in de samenleving. Spijtig genoeg bleef deze onderzoekstradi-

1 E. Aerts, ‘De binnenlandse handel van de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik’, in: C. Koninckx e.a. (reds.), *België in de 18de eeuw: kritische bibliografie* (Brussel 1983) 166-167.

2 Deze onderzoekstraditie is te omvangrijk om in één voetnoot recht te doen. Voor recente syntheses, zie bijvoorbeeld C.M. Lesger en L. Noordegraaf (reds.), *Entrepreneurs and entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market* (Den Haag 1995); en P. Stabel, B. Blondé en A. Greve (reds.), *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries): merchants, organisation, infrastructure* (Leuven 2000).

3 Vooral in Engeland groeide in het begin van de jaren 1990 een echte ‘*history from the middle*’, onder meer als reactie op de invloedrijke arbeidsgeschiedenis van E.P. Thompson. Lees bijvoorbeeld P. Earle, *The making of the English middle class: business, society and family life in London, 1660-1730* (Londen 1989); J. Barry, ‘Consumer passions: the middle class in eighteenth-century England’, *The Historical Journal*, 34 (1991) 207-216; M. Berg, ‘Small producer capitalism in 18th-century England’, *Business history*, 35 (1993) 17-39; J. Barry en C. Brooks (reds.), *The middling sort of people: culture, society and politics in England, 1550-1800* (Londen 1994); J. Smail, *The origins of middle-class culture. Halifax, Yorkshire, 1660-1780* (Ithaca en Londen 1994); en M.R. Hunt, *The middling sort: commerce, gender and the family in England, 1680-1780* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1996). Recent verscheen in de *Journal of urban history*, 31/3 (2005) een speciaal nummer rond ‘*The middle class and the city*’ (met een sterke focus op de negentiende en twintigste eeuw).

tie nog te veel beperkt tot de Engelstalige wereld. Specifiek in België en Nederland vragen studies naar de ‘emancipatie’ van de middengroepen nog steeds om meer aandacht.⁴

De wetenschappelijke interesse voor de ‘kleine kapitalisten’ werd nog versterkt door een aanverwante heropleving van de ambachtsgeschiedenis, een evolutie die Nederlandstalige historici deze keer niet misten.⁵ In lijn met de bredere herwaardering van ambachten en gilden – en de zogenaamde ‘pre-industriële’ samenlevingen in het algemeen – kon ook het begrip ‘kleinhandelaar’ een nieuwe, meer dynamische invulling krijgen. Zeker in België verschenen de afgelopen twee decennia zowel in Leuven (onder impuls van L. Van Buyten) als aan het ‘Centrum voor pre-industriële productieprocessen en arbeidsverhoudingen’ (onder voorzitterschap van H. Soly), een reeks van scripties die stelselmatig de ambachtelijk georganiseerde kleinhandelaars bestudeerden.⁶ Wel beperkten de meerderheid van die studies zich tot een overwegend descriptieve, politiek-institutionele benadering. De cruciale vraag naar de samenhang en de interactie van de detailhandel met het bredere sociaal-economische gebeuren, bleef goeddeels achterwege.⁷ Vooral de integratie van en de vergelijking met de erg actieve Angelsaksische *retail research* was lange tijd nagenoeg onbestaande.

4 Voor een goede *status-questionis*, zie G. Kurgan-Van Hentenryk en S. Jaumain (reds.), *Aux frontières des classes moyennes: la petite bourgeoisie belge avant 1914* (Brussel 1992) en G. Crossick en H.-G. Haupt, *The petite bourgeoisie in Europe, 1780-1914: enterprise, family and independence* (Londen 1995) met daar meer verwijzingen. Verder is het uitkijken naar de toekomstige publicatie van T.A.H. de Nijs, *Op zoek naar de verdwenen middenstand* (ter perse bij Verloren, Hilversum).

5 De heropleving van het ambachtsonderzoek vanaf de jaren 1980 is opnieuw een te veelzijdige beweging om hier volledig te behandelen. Lees onder meer C. Lis, en H. Soly (reds.), *Werken volgens de regels: ambachten in Brabant en Vlaanderen. 1500-1800* (Brussel 1994); C. Lis en H. Soly (reds.), *Werelden van verschil: ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997). Voor een internationaal overzicht: J.R. Farr, ‘On the shop floor: guilds, artisans, and the European market economy, 1350-1750’, *Journal of early modern history*, 1 (1997) 24-54. Voor een zeer recente, comparatieve bijdrage rond de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, lees: C. Lis e.a. (reds.), *Work, power and profit: craft guilds in the Early Modern Low Countries* (Aldershot 2004).

6 H. Saenen, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Leuvens ambachtelijke milieu: het ambacht van de kramers (1675-1725)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 1981); G. De Smet, *Bijdragen tot de sociale geschiedenis van het Mechels ambachtelijk milieu: het ambacht van de kramers (1712-1749)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 1982); L. Lippeveld, *Bijdragen tot de sociale geschiedenis van het Turnhoutse kramersambacht (1734-1755)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 1983); M. Saenen, *Bijdrage tot de sociale studie van het Leuvense ambachtelijk milieu: het kramersambacht (1725-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 1985); A. De Bounge, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Leuvens ambachtelijk milieu: het oudkleerkopersambacht 1660-1717* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 1986); E. Van De Weghe, *Het Gentse meerseniersambacht (1540-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent 1995); P. Neelen, *Het Antwerpse meerseniersambacht in de zestiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent 1997); E. Steegen, *Handel en wandel van kramers aan het einde van het ancien régime: het kramersambacht van Maastricht aan het einde van de achttiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, vUBrussel 1997); P. Van den Nieuwenhof, *Faiseurs de rien, vendeurs de tout: het Brussels meerseniersambacht in de achttiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, vUBrussel 1997); B. Van Elsacker, ‘*Secretelyck opgegeten*’ of ‘*ongeruste geesten*’? *De politiek-juridische taal en status van de Antwerpse meerseniers, en de weerslag daarvan op hun economische positie, 1637-1697* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, vUBrussel 1997).

7 Lees hierbij ook het vroege E. Van Der Hallen, *Het Gentse meerseniersambacht (XIVde eeuw-1540)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent 1976); E. Van Der Hallen, ‘Het Gentse meerseniersambacht (1303-1540)’, *Handelingen der Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 33 (1977) 77-149. En verder: A. Van Den Broeck, ‘“*Marchands de tout, faiseurs de rien*”’. Het Lierse meerseniersambacht tijdens de tweede helft van de 18de eeuw’, *Lira Elegans*, 3 (1993) 51-83. Onovertroffen – hoewel beperkt tot textiel en breder qua focus dan enkel de kleinhandel – blijft echter: H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit: sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca. 1585-ca. 1800* (Amsterdam 2001). En voor Nederland het analoge: B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudekleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000).

In Engeland werd de kleinhandelaar bestudeerd vanuit heel andere interesses dan die voor regulerende systemen.⁸ Al in de late jaren zestig van de twintigste eeuw was de aandacht daar verschoven naar de toen nog nauwelijks bestudeerde binnenlandse handel en het functioneren van de thuismarkt.⁹ De bekendste bijdrage tot dit debat vormde ongetwijfeld het schrijven van Joan Thirsk, die meende dat door de inlandse vraag en een parallelle productie een echte *consumer society* ontstond in de nieuwe tijd.¹⁰ In de groeiende aandacht voor de vroegere kleinhandelaar, bleek die ontdekking van de 'pre-industriële' consument cruciaal. Zijn bestaan werd in vroeger onderzoek niet ontkend, maar zijn bijdrage aan economische groei en ontwikkeling werd niet of nauwelijks in overweging genomen. Consumenten in het *ancien régime* werd eenzijdig getypeerd als het verbruiken van een doelinkomen. Vanaf het ogenblik dat de overleving was veilig gesteld – de drie zogenaamde basisbehoeften (voedsel, kleding en onderdak) bevredigd – waren stijgende inkomens niet langer een stimulus voor economische ontwikkeling maar een obstakel. De pre-industriële consument investeerde dan niet langer zijn tijd in productief werk, maar in ontspanning en *conspicuous consumption*.¹¹

Budgettaire ruimte om geld te verkwisten aan spectaculaire feesten, protserige *palazzi* of somptueuze aankleding van huis en lijf, behoorde trouwens *a priori* enkel toe aan de toplagen van de samenleving. Dit volgde althans uit de indrukwekkende levensstandaardanalyses die sinds het baanbrekende werk van Phelps Brown en Hopkins voor Zuid-Engeland ijverig in de rest van Europa werden nagevolgd.¹² Aan de pre-industriële consument ontbrak met andere woorden niet enkel de *bereidheid om te kopen* (een consumptiëntaliteit), ook de *mogelijkheid tot kopen* was afwezig.

8 Uitgezonderd het oude artikel van J.R. Kellet, 'The breakdown of guild and corporation control over the handicraft and retail trade in Londen', *Economic history review*, 10 (1958) 381-394, werd de kleinhandel daar nagenoeg niet bestudeerd vanuit een corporatief perspectief. Een oude studie, maar rijk aan informatie, blijft evenwel G. Unwin, *The guilds and companies of London* (Londen 1938). En in dezelfde lijn, maar meer recent: H. Swanson, *Medieval artisans: an urban class in late medieval England* (Oxford 1989); R.M. Berger, *The most necessary luxuries: the mercers' company of Coventry, 1550-1680* (Pennsylvania 1993); I. Doolittle, *The mercers' company, 1579-1959* (Londen 1994); en, hoewel breder qua opzet: G. Crossick (red.), *The artisan and the European town, 1500-1900* (Aldershot 1997).

9 Zie A. Everitt, 'The marketing of agricultural produce', in: J. Thirsk (red.), *The agrarian history of England and Wales* (Cambridge 1967) dl. 4, 466-592; D.E.C. Eversley, 'The home market and economic growth in England, 1750-1780', in: E.L. Jones en G.E. Mingay (reds.), *Land, labour, and population in the Industrial Revolution* (Londen 1967) 206-259; T.S. Willan, *The inland trade. Studies in English internal trade in the sixteenth and seventeenth centuries* (Manchester 1976); J.A. Chartres, *Internal trade in England, 1500-1700* (Londen en Basingstoke 1977); R.M. Berger, 'The development of retail trade in provincial England, ca. 1550-1700', *Journal of economic history*, 40 (1980) 123-128.

10 J. Thirsk, *Economic policy and projects: the development of a consumer society in Early Modern England* (Oxford 1978).

11 Gelijkaardige bedenkingen zijn te vinden bij J. De Vries, 'Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750', in: W.N. Parker (red.), *European peasants and their markets: essays in agrarian economic history* (Princeton 1975) 205-209; J. De Vries, *The economy of Europe in an Age of crisis, 1600-1750* (Cambridge 1976) 178-180; en C. Shammass, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford 1990) 1.

12 Bedoeld wordt: E.H. Phelps Brown en S.V. Hopkins, 'Seven centuries of the prices of consumables compared with builders' wage rates', *Economica*, 23 (1956) 296-314. Voor een recente synthese, lees: D.H. Fischer, *The great wave: price revolutions and the rhythm of history* (Oxford 1996) met een zeer uitgebreide bibliografie per land; R.C. Allen, 'The great divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the first World War', *Explorations in economic history*, 38 (2001) 411-447; en R.C. Allen, T. Bengtsson en M. Dribe (reds.), *Living Standards in the past: new perspectives on well-being in Asia and Europe* (Oxford 2005). Waarschijnlijk moet de onderzoeker in de toekomst de representativiteit van de lonen van bouwvakkers ernstig herbekijken. Lees hiervoor B. Blondé, 'Bossche bouwvakkers en belastingen: nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis: Doodgewoon. Mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis. Liber amicorum Alfons K.L. Thijs*, 87 (2004) 45-62.

Via onderzoek naar het functioneren van de thuismarkt kwam in 1982 vooral McKendrick, samen met Brewer en Plumb, tot een grondige revisie van deze stereotye presentatie van de pre-industriële verbruiker.¹³ In navolging van Thirsk zagen deze auteurs de ‘geboorte’ of ontwikkeling van een echte consumptie maatschappij. Meer zelfs, volgens McKendrick had zich in de achttiende eeuw een echte *consumer revolution* afgespeeld.¹⁴ In een uitdagende, bijna polemische retoriek verplaatste hij negentiende-eeuwse economische groei zonder meer naar de achttiende eeuw. Essentieel daarbij was zijn aandacht voor de kleine, ondernemende middengroepen: zij waren het die Engeland in de achttiende eeuw commercialiseerden, de bevolking deden kopen en zo een echte ‘consumptiesamenleving’ tot stand brachten.

Het werk van McKendrick gaf een ongekende stimulans aan studies naar consumptie in het algemeen en de materiële cultuur in het bijzonder.¹⁵ Onder meer een veel rijker en genuanceerder beeld op de werking van het huishouden en de rol van *gender*-verhoudingen was hiervan een gevolg.¹⁶ Verder dreef vooral het kleinhandelsonderzoek mee op die toenemende populariteit van verbruiksanalyses, een gegeven dat aanvaankelijk aan Belgische en Nederlandse onderzoekers voorbij ging. Historici in Engeland, echter, hadden het belang van de commercieel actieve middenlagen nooit helemaal verwaarloosd.¹⁷ Van een echte ‘herontdekking’ van de kleinhandel was in dat land geen sprake; eerder van een herinterpretatie.

13 N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society: the commercialization of eighteenth-century England* (Londen 1982). Eerder had McKendrick al gewezen op het belang van de binnenlandse vraag in: ‘Home demand and economic growth: a new view of the role of women and children in the Industrial Revolution’, in: N. McKendrick (red.), *Historical perspectives: studies in English thought and society in honour of J.H. Plumb* (Londen 1974) 152-210.

14 N. McKendrick, ‘The consumer revolution in eighteenth-century England’, in: McKendrick, Brewer en Plumb, *The birth of a consumer society*, 9-33.

15 De literatuur rond consumptie en materiële cultuur is zeer omvangrijk en groeit gestaag verder aan. Voor een historiografische inleiding lees, onder andere, G. McCracken, ‘The history of consumption: a literature review and consumer guide’, *Journal of consumer policy*, 10 (1987) 139-165; Barry, ‘Consumer passions’, 207-216; C. Fairchild, ‘Consumption in early modern Europe: a review article’, *Comparative studies in society and history*, 35 (1993) 850-858; P. Glennie, ‘Consumption within historical studies’, in: D. Miller (red.), *Acknowledging consumption: a review of new studies* (Londen en New York 1995) 164-203; M.S. Beerbühl, ‘Die Konsummöglichkeiten und Konsumbedürfnisse der englischen Unterschichten im 18. Jahrhundert’, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 82 (1995) 1-28; D. Poulot, ‘Une nouvelle histoire de la culture matérielle?’, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 44 (1997) 344-357; P.M. Stearns, ‘Stages of consumerism: recent work on the issues periodization’, *Journal of modern history*, 69 (1997) 102-117; S. Pennell, ‘Consumption and consumerism in Early Modern England’, *Historical journal*, 42 (1999) 549-564; D. Miller (red.), *Consumption: critical concepts in the social sciences* (Londen en New York, 2001) 4 dln; W.D. Smith, *Consumption and the making of respectability, 1600-1800* (Londen 2001).

16 Bijvoorbeeld V. De Grazia en E. Furlong (reds.), *The sex of things: gender and consumption in historical perspective* (Berkeley 1996); M. Finn, ‘Men’s things: masculine possession in the consumer revolution’, *Social history*, 25 (2000) 133-155 met daar meer verwijzingen rond gegenderde consumptie; M. Overton e.a., *Production and consumption in English households, 1600-1750* (Londen en New York 2004); R. Sarti, *Thuis in Europa: wonen, eten en kleden in Europa van 1500 tot 1800* (Rotterdam 2004).

17 Lees onder meer de oude publicaties van R.B. Westerfield, ‘Middlemen in English business: particularity between 1660 and 1760’, *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences*, 19 (februari 1915: speciaal nummer); J.H. Clapham, *An economic history of Modern Britain* (Cambridge 1967 [1930]) dl. 1, 219-225; D. Davis, *Fairs, shops and supermarkets: a history of shopping* (Toronto en Londen 1966); en A. Adburgham, *Shops and shopping, 1800-1914* (Londen 1967).

Van traditionele vertellingen naar een moderne herlezing

Het 'standaardverhaal' waarnaar Angelsaksische historici hun revisionistische pijlen richten, steunde op verschillende invloedrijke assumpties. Zo beweerde James Jeffreys dat enkel in de negentiende eeuw (en dan nog na 1850) belangrijke veranderingen plaatsvonden op het gebied van de detailhandel.¹⁸ Met de opkomst van warenhuizen, coöperatieven en winkelketens was een nieuw distributietijdperk aangebroken: kostenbesparend, groot-schalig en analoog aan de industriële omwentelingen van dat ogenblik (vandaar de naam *retail revolution*).¹⁹ Kleinhandel vóór deze monumentale breuk werd gezien als 'traditioneel', weinig geëvolueerd of slecht aangepast. Kleinhandelaars waren de noodzakelijke, passieve tussenschakels: ze leurdren wat rond van dorp tot stad, stelden hun kramen op periodieke markten op, of ontvingen een zeldzame klant in de voorste ruimte van een steeds klein en donker ambachtelijk atelier, het etiket 'winkel' niet waardig.²⁰ Agressieve verkoopstechnieken, winkeldesign, klantenbinding en andere consumptieprikkels waren de detailhandelaars vreemd. Een inefficiënte 'leven-en-laten-leven' mentaliteit waarin iedereen evenveel recht had op een deel van de kleine koek, bande iedere concurrentie.²¹

Eerder impliciet dan openlijk verwoord, vertrokken dergelijke visies op de kleinhandel van de al eerder aangehaalde, negatieve appreciatie van de pre-industriële consument. Die werd verondersteld te leven in vaak autarkische huishoudens gericht op de subsistentie van de eigen familie-, dorps- of stadsgemeenschap. Consumptiestudies vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw ondergroeven echter precies die idee van inelastische of arme afzetmarkten, en zo ook de grond waarop het traditionele kleinhandelsverhaal was gebouwd. Want aangezien boedelonderzoek vragen deed rijzen naar de oorsprong en de mechanismen achter het aangroeiende materiële bezit vóór de industrialisering, konden nieuwe vraagtekens worden geplaatst bij de veronderstelde passieve rol van de distributie in de economische kringloop. Al snel werd duidelijk dat de 'geboorte' van een consumptiemaatschappij nood had aan de ontwikkeling van een kleinhandelsinfrastructuur: een specifieke organisatie en een set van praktijken die de distributie, verkoop en zelfs 'marketing' van steeds meer en nieuwe goederen mogelijk maakten.²²

Dit onderzoek naar de causale verbanden tussen consumptie en kleinhandel was op zich niet nieuw. Al in 1972 presenteerde de socioloog Bucklin een abstract model waarin evoluties in bevolkingsgroei en consumptie-inkomen werden gekoppeld aan veranderingen in de kleinhandel.²³ In tijden van economische ontwikkeling en urbani-

18 J.B. Jeffreys, *Retail trading in Britain, 1850-1950: a study of retailing with special reference to the development of co-operative, multiple shop and department store methods of trading* (Cambridge 1954), 5-6.

19 Die laatste term kan worden gekoppeld aan P. Mathias, *Retailing revolution: a history of multiple retailing in the food trades based upon the allied suppliers group of companies* (Londen 1967).

20 Een zelfde visie is nog steeds terug te vinden in het veel recentere P. Corrigan, *The sociology of consumption* (Londen 1997) 50-51. Ook in een recente Nederlandstalige publicatie wordt de opkomst van de warenhuizen nog omschreven als 'de eerste detailhandelsrevolutie'. Zie R. Miellet en M. Voorn, *Winkelen in weelde. Warenhuizen in West-Europa 1860-2000* (Zutphen 2001) 23.

21 Bijvoorbeeld D. Alexander, *Retailing in England during the industrial revolution* (Londen 1970) 159.

22 Lees eveneens P. Musgrave, *The early modern European economy* (New York 1999) 59-85.

23 L.P. Bucklin, *Competition and evolution in the distributive trades* (Englewood Cliffs 1972). Rond theorievorming in het kleinhandelsonderzoek lees: G. Shaw, 'The study of retail development', in: J. Benson en G. Shaw (reds.), *The evolution of retail systems, c. 1800-1914* (Leicester, Londen en New York 1992) 1-14; J. Benson en G. Shaw (reds.), *The retailing industry* (Londen 1999), 3 dln; en het zeer recente A.M. Findlay en L. Sparks, 'General introduction: the domain of retailing', in: A.M. Findlay en L. Sparks (reds.), *Retailing: critical concepts* (Londen en New York 2002) dl. 1, 1-20.

satie zouden de kleinhandelsinstituten door een vaste sequentie van veranderingen zijn gegaan: markten en ambachtslui domineerden eerst, dan winkels, en uiteindelijk de dominante, grootschalige warenhuizen, filiaalbedrijven en winkelketens. Binnen dit teleologische vooruitgangsmoedel was dus geen plaats voor één plotse breuk rond het midden van de negentiende eeuw. Wel hadden zich doorheen de geschiedenis verschillende ‘revolutionaire’ veranderingen of discontinuïteiten in de kleinhandel voorgedaan.

Onafhankelijk van deze theorievorming, kwamen Angelsaksische historici in feite tot gelijkaardige bevindingen.²⁴ Als reactie op de denigrerende behandeling van de periode vóór de warenhuizen werd een zoektocht gestart naar tekenen van ontwikkeling en ‘moderniteit’ in de pre-industriële kleinhandelsvoering. Verschillende auteurs welen op de al grote verfijning van achttiende-eeuwse handelstechnieken, zoals het merken van goederen (*branding*), prijszetting, groots opgezette promoties, effectieve reclamecampagnes, enzovoort.²⁵ Anderen vonden dan weer in de laat zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse winkels verschillende ‘moderne’ aspecten die in de latere distributievormen tot wasdom zouden komen.²⁶ Claire Walsh onderzocht bijvoorbeeld doordachte manipulaties in de presentatie van de goederen en de winkelruimte zelf: veranderingen die als doel hadden de klanten in een ‘juiste’ stemming te brengen en de nodige consumptieprikkels los te weken.²⁷ Via een sierlijk en rijk uitgeruste winkel en aantrekkelijke, achter beglazing uitgestalde handelswaar probeerde de verkoper een geschikte omgeving te creëren voor de klant; een plaats waar het aangenaam toeven was en die uitnodigde om terug te komen. De winkel ging zich zo steeds meer onderscheiden van het eenvoudige productie-atelier van de ambachtsman. Met andere woorden, er kwam een consequente scheiding tussen productie en distributie, huishouden en ‘winkelhouden’.

24 Zie bijvoorbeeld N. Alexander en G. Akehurst, ‘Introduction: the emergence of modern retailing, 1750-1950’, *Business history*, 40 (1998): N. Alexander en G. Akehurst (reds.), *Special issue on the emergence of modern retailing, 1750-1950*, 1-15.

25 Lees onder meer N. McKendrick, ‘Josiah Wedgwood: an eighteenth-century entrepreneur in salesmanship and marketing techniques’, *Economic history review*, 12 (1960) 408-433; E. Robinson, ‘Eighteenth-century commerce and fashion: Matthew Boulton’s marketing techniques’, *Economic history review*, 16 (1963) 39-60; E. Jones, ‘The fashion manipulators: consumer tastes and British industries, 1660-1800’, in: L.P. Cain en P.J. Uselding (reds.), *Business enterprise and economic change* (Ohio 1973) 198-226; N. McKendrick, ‘George Packwood and the commercialization of shaving: the art of eighteenth-century advertising or “the way to get money and be happy”’, in: McKendrick, Brewer en Plumb, *The birth of a consumer society*, 146-194. Voor een recent artikel in dezelfde lijn, opgebouwd rond de illustere *Madame Tussaud*, lees: P. Pilbeam, ‘Madame Tussaud and the business of wax: marketing to the middle classes’, *Business history*, 45 (2003) 6-22, met verder in dat tijdschriftnummer nog meer artikels rond moderne marketingmethoden.

26 Bijvoorbeeld I. Mitchell, ‘The development of urban retailing, 1700-1815’, in: P. Clark (red.), *The transformation of English provincial towns* (Londen 1985) 259-283; H.C. Mui en L.H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen 1989); C. Fowler, ‘Changes in provincial retail practice during the eighteenth century, with particular reference to Central-Southern England’, *Business history*, 40 (1998): Alexander en Akehurst (reds.), *Special issue*, 37-54; C. Walsh, ‘The newness of the department store: a view from the eighteenth century’, in: G. Crossick en S. Jaumain (reds.), *Cathedrals of consumption: the European department store, 1850-1939* (Aldershot 1999) 46-71.

27 C. Walsh, ‘Shop design and the display of goods in eighteenth-century London’, *Journal of design history*, 8 (1995) 157-176; C. Walsh, ‘The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth-century London’, in: C. Wiseman en E. Shore (reds.), *Advertising and the European city: historical perspectives* (Aldershot 2000) 89-95. In deze laatste bundel zijn nog meer verwijzingen te vinden naar de relatie tussen kleinhandel en adverteren. Voor een recente bijdrage tot dit debat, lees A. Hann en J. Stobart, ‘Sites of consumption: the display of goods in provincial shops in eighteenth-century England’, *Cultural and social history*, 2 (2005) 165-188.

De klant zelf zou ook meer en meer zijn gaan winkelen vanuit een soort van plezierbesteding (*leisure*), eerder dan vanuit noodzaak.²⁸ De ‘winkelervaring’ in de moderne betekenis van het woord ontstond dus niet rond het midden van de negentiende eeuw, met de opkomst van grootschalige en luxueuze warenhuizen.²⁹ In de achttiende eeuw was het winkelen eerder gerelateerd aan de ‘opkomst’ van ontspanning en vermaak als stedelijke functies, en zelfs aan de opkomst van de zogenaamde *leisure towns*.³⁰

Pieter Borsay sprak in dit verband over een, zeker voor Engeland goed onderzochte, *urban renaissance* in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw.³¹ Hiermee doelde hij op een breed stedelijk fenomeen, waarbij vooral de ‘vermaak’-infrastructuur van de kleine en middelgrote steden grondig werd omgegooid en aangepast aan de nieuwste modes, overgevaaid uit Parijs en Londen. Promenades werden aangelegd, theater-, vergader-, bal- en concertzalen opgetrokken, modieuze winkels, koffie- en theehuizen geopend in eenvormige en coherente winkelstraten, faciliteiten voor sport en spel, boekenclubs, en zo verder. Het stedelijke landschap zelf kende een heropleving van de ‘klassieke’ stedenbouw (vandaar ‘renaissance’): bestrating en verlichting, betere rioleering, vuilophaling en reinigingsvormen, grotere uniformiteit in bouw en architectuur, en de constructie van ‘classicistische’ pleinen, tuinen, en parken. Al deze vormen van stadsvernieuwing breidden zich hoe langer hoe meer uit. Hoewel er discussie bestaat over hun juiste eigenschappen en precieze aantallen, schoten nieuwe *spa*- en *resort*-steden op in het urbane landschap als oorden van consumptie, gezondheid en vermaak.³²

Zoals zo vaak met modernistische revisies kunnen evenwel vraagtekens worden ge-

28 C. Walsh, *Shopping in Early Modern London, c. 1660-1800* (onuitgegeven PhD, EUI, Firenze, 2001); H. Berry, ‘Polite consumption: shopping in eighteenth-century England’, *Transactions of the royal Historical Society*, 12 (2002) 375-394. Voor Nederland zijn gelijkaardige bedenkingen te lezen bij: J.H. Furnée, “Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet”. Consumptiecultuur en stedelijke ruimte in Den Haag, 1850-1890’, in: B. Henkes e.a. (reds.), *Sekse en de city: vrouwen en de stad in de lange negentiende eeuw. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 2002) 28-56; J.H. Furnée, ‘Winkelatalages als moderne massamedia. Visuele cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890’, *De negentiende eeuw*, 27 (2003) 74-106.

29 Lees T. Edwards, *Contradiction of consumption: concepts, practices and politics in consumer society* (Buckingham, 2000) 111 voor een meer sociologische benadering van de problematiek. Zie in dit verband eveneens P. Falk en C. Campbell, *The shopping experience* (Londen 1997); D. Miller, *A theory of shopping* (Ithaca 1998); D. Miller, P. Jackson en N. Thrift, *Shopping, place and identity* (Londen 1998); D. Miller, *The dialectics of shopping* (Chicago 2001).

30 A. McInnes, ‘The emergence of a leisure town: Shrewsbury, 1660-1760’, *Past & Present*, 120 (1988) 75-83; J. Stobart, ‘Shopping streets as social space: leisure, consumerism and improvement in an eighteenth-century town’, *Urban history*, 25 (1998) 3-21; J. Beckett en C. Smith, ‘Urban renaissance and consumer revolution in Nottingham, 1688-1750’, *Urban history*, 27 (2000), 31-50; J. Stobart, ‘County, town and country: three histories of urban development in eighteenth-century Chester’, in: P. Borsay en L. Proudfoot (reds.), *Provincial towns in Early Modern England and Ireland. Change, convergence and divergence* (Oxford 2002) 171-194; J. Stobart, ‘Leisure and shopping in the small towns of Georgian England. A regional approach’, *Journal of urban history*, 31 (2005), 479-503. Meer algemeen, over de ‘commercialisering’ van vermaak, lees J.H. Plumb, ‘The commercialization of leisure’, in: McKendrick, Brewer en Plumb, *The birth of a consumer society*, 265-285.

31 Oorspronkelijk geformuleerd in: P. Borsay, ‘The English urban renaissance: the development of provincial urban culture’, *Social history*, 5 (1977) 581-603. Zie ook P. Borsay, *The English Urban Renaissance: culture and society in the Provincial town, 1660-1770* (Oxford 1989) en P. Borsay, ‘The emergence of a leisure town: an urban renaissance?’, *Past & Present*, 126 (1990) 182-202. Voor gelijkaardige literatuur, maar meer gericht op het Europese vasteland, zie: P. Benedict, ‘French cities from the sixteenth century to the Revolution: an overview’, in: P. Benedict (red.), *Cities and social change in Early Modern France* (Londen 1989) 7-68.

32 Zie ook J. Stobart, ‘In search of a leisure hierarchy: English Spa Towns in the urban system’, in: P. Borsay, G. Hirschfelder en R.-E. Mohrmann (reds.), *New directions in urban history: aspects of European art, health, tourism and leisure since the Enlightenment* (Münster 2000) 19-40; J. Lowerson, ‘Leisure, consumption and the European city’, *Urban history*, 30 (2003) 93.

plaatst bij de rechtlijnigheid van interpretatie en de aangebrachte periodisering.³³ In de zoektocht naar het ‘moderne’ gingen bovendien slechts de winkels met de mooiste pluimen lopen. Markten en ambulante vormen van kleinhandelsvoering zouden naar het einde van het *ancien régime* zo goed als zijn uitgedoofd. Impliciet werd het bestaan van een teleologische ontwikkeling dus nooit opgegeven. Wel werd de veronderstelde negentiende-eeuwse climax gerelativeerd, of getransponeerd naar de ‘lange achttiende eeuw’ (de periode 1660-1850). Maar altijd waren wel elementen aan te wijzen die de zogenaamde ‘revolutionaire’ ontwikkelingen nog verder konden terugvoeren in de tijd – naar het zeventiende-eeuwse Holland, naar de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw, naar Italië in de late middeleeuwen, en zo verder.³⁴

Volgens Carole Shammas is die bijna zingevende zoektocht naar een ‘oerknal’ een erfenis van het sociologisch denken van Marx en Weber.³⁵ Ook daar wordt de geschiedenis opgesplitst in dichotomieën met een ‘voor’ en ‘na’ en een transformerend proces er tussen. Nochtans wegen bij elke wetenschappelijke discipline de interne tradities, conventies en gewoonten minstens even zwaar. Zo dwingen de vereisten van de narratieve structuur de historici vaak tot het schrijven van een verhaal met een begin, climax en einde. Logischerwijze heerst dan de verwachting innoverende elementen te vinden precies in de plaats of periode waarrond wordt gewerkt. Dat onder meer comparatief onderzoek al te zelf-evidente verhaallijnen kan weerleggen of nuanceren, bewijst evenwel de meest recente opbloei van kleinhandelsstudies.

Voorbij de revisies

Zoals eerder aangehaald, beperkt het kleinhandelonderzoek zich de laatste jaren niet langer uitsluitend tot Engeland.³⁶ Voor het eerst werd op het continent bewust afstand genomen van een strikt ambachtshistorische invalshoek, precies om de dominerende

33 De door de Engelse historici aangehaalde aspecten van stadsplanning en -vernieuwing waren vaak al aanwezig in de Italiaanse stadsstaten van de late middeleeuwen. Lees bijvoorbeeld R. Eaton, *Ideal cities. Utopianism and the (un)built environment* (Londen 2002) 38-71.

34 Lees bijvoorbeeld het recente L.L. Peck, *Consuming splendors: society and culture in seventeenth-century England* (Cambridge 2005); J. De Vries, ‘Luxury in the Dutch Golden Age in theory and practice’, in: M. Berg en E. Eger (reds.), *Luxury in the eighteenth century: debates, desires and delectable goods* (Hampshire en New York 2003) 41-56; en R.A. Goldwithe, ‘The empire of things: consumer demand in Renaissance Italy’, in: F.W. Kent en P. Simons (reds.), *Patronage, art and society in Renaissance Italy* (Oxford 1987) 153-175.

35 Shammas, *The pre-industrial consumer*, 291.

36 Alleen al een opsomming van recente, internationale workshops, conferenties en colloquia oogt indrukwekkend. Op het 4de *Social Science History Conference* in Den Haag (februari 2002) leidde Anton Schuurman – één van de pioniers inzake boedelonderzoek – een wetenschappelijke sessie rond *credit and retailing of consumer goods*. In november 2001 hadden Hugo Soly en Erwin Steegen al een workshop georganiseerd rond de distributie van consumptiegoederen, getiteld “*Mag het iets meer zijn?*” *Detailhandel en distributie van consumptieartikelen in de Nederlanden, 1450-1850*. Gelijkaardige initiatieven werden opgezet in het najaar van 2002 te Firenze (door L. Fontaine) en door de *Chord*-groep (*Committee for the History of Retailing and Distribution*) van de Universiteit van Wolverhampton (die er een jaarlijkse gewoonte van maken). In november 2003 had in Antwerpen een comparatieve workshop plaats (georganiseerd door B. Blondé, P. Stabel, I. Van Damme en E. Welch) over detailhandel in Italië, Engeland en de Lage Landen. Een jaar later (in oktober 2004) vond er een gelijkaardige vergelijking plaats tussen Engeland, Frankrijk en de Nederlanden op een sessie van het 7de *Urban History Conference* in Athene (georganiseerd door B. Blondé, N. Coquery en L. Van Aert). Eerder organiseerde Thimo de Nijs een studiedag rond *Consumptie en detailhandel in de Lage Landen, 1600-2000* (op 20 april 2004 in Leiden). Op het recente 14de *International Economic History Congress* (Helsinki 2006) en het 8ste *Urban History Conference* (Stockholm 2006) vonden onder meer sessies plaats rond krediet, mode, openbare veilingen, markten in kleine steden, enzovoort. Dit overzicht – ongetwijfeld onvolledig – bewijst al de populariteit van het hedendaagse, Europese kleinhandelonderzoek.

Angelsaksische kijk op de kleinhandel te confronteren met de bredere Europese ervaring (bij uitstek in Frankrijk, Italië, België en Nederland).³⁷ In Engeland zelf verschoof de aandacht naar een erkenning van de complexiteit en het blijvende belang van ‘kleine’ of ‘alternatieve’ distributievormen, weg van de vernieuwende of ‘revolutionaire’ elementen in de kleinhandel.³⁸ Dit resulteerde, allereerst, in een algemene bevraging van de concepten ‘moderniteit’ en ‘rationaliteit’ zelf. Recente interpretaties benadrukken juist de gefragmenteerde en weinig vanzelfsprekende aard van deze begrippen.³⁹ In de tweede plaats, en hiermee samenhangend, werden de vroegere distributievormen veel meer op hun eigen merites beoordeeld: door te kijken naar de specifieke uitdagingen van plaats en tijd, veeler dan alles te willen confronteren met een moderne (vaak dan nog uitsluitend Westerse) ervaring.⁴⁰ Op het eerste gezicht lijken al deze evoluties te wijzen in de richting van diskwalificatie, de ‘verheerlijking’ van differentiële ontwikkelingen en de omarming van de historische tegenstrijdigheid. Wie echter nader toekijkt, ziet in plaats van een goedkoop ‘post-modernisme’, een weldoordachte poging om de betekenis van de kleinhandel doorheen de geschiedenis fundamenteel te herdenken. En anders dan bij voorgaande ontwikkelingen, dragen nu ook Belgische en Nederlandse historici hier hun steentje toe bij.

Het moge immers duidelijk zijn: het revisionistische verweer tegen het ‘standaard-verhaal’ had niet enkel oude mythes ontmaskerd, maar er zelf nieuwe voortgebracht. Aanvankelijk stonden in Italië, Frankrijk, België en Nederland opnieuw de winkels volop in de belangstelling.⁴¹ In navolging van het Engelse onderzoek werd verwacht zo de meest dynamische elementen onder de loep te hebben. Snel werd echter aangetoond dat gespecialiseerde winkelstraten al veel ouder waren dan de zeventiende en achttien-

37 Lees bijvoorbeeld de recente verzamelbundels van B. Blondé e.a. (reds.), *Retailers and consumer changes in early modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2005); en B. Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers: retail circuits and practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout 2006).

38 Lees bijvoorbeeld J. Benson en L. Ugolini, ‘Introduction. Historians and the nation of shopkeepers’, in: J. Benson en L. Ugolini (reds.), *A nation of shopkeepers: five centuries of British retailing* (Londen en New York 2003) 4.

39 Zie J. Stobart en A. Hann, ‘Retailing revolution in the eighteenth century? Evidence from North-West England’, *Business history*, 46 (2004) 171-173; en B. Blondé, P. Stabel, J. Stobart en I. Van Damme, ‘Retail circuits and practices in Medieval and Early Modern Europe: an introduction’, in: Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers*, 7-29.

40 Lees N. Cox, *The complete tradesman: a study of retailing* (Aldershot, Burlington, Singapore en Sydney 2000) 224.

41 Vóór de negentiende eeuw waren deze verenigd in het ambacht van de ‘meerseniërs’ of de ‘kramers’. Lees onder meer R. Mackenney, *Tradesman and traders: the world of guilds in Venice and Europe, 1250-1650* (Totawa 1987); C. Sargentson, *Merchants and luxury markets. The marchands merciers of eighteenth-century Paris* (Londen 1996); C. Sargentson, ‘The manufacture and marketing of luxury goods: the marchands merciers of late 17th- and 18th-century Paris’, in: R. Fox en A. Turner (reds.), *Luxury trades and consumerism in ancient régime Paris: studies in the history of the skilled workforce* (Aldershot 1998) 99-137; N. Coquery (red.), *La boutique et la ville: commerces, commerçants, espaces et clientèles XVIIe-XXe siècles. Actes du colloque de l’université de Tours, 2, 3 et 4 décembre 1999* (Tours 2000); B. Blondé en H. Greefs, ‘Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniërs: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw’, *Bijdragen tot de geschiedenis. De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber amicorum Roland Baetens*, 84 (2001) 207-229; J. Dambruyne, ‘De corporatief georganiseerde detailhandel in het vroegmoderne Gent. Langetermijnevolutions in het meerseniërsambacht (zestiende tot achttiende eeuw)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 58 (2004) 163-213; L. Van Aert en I. Van Damme, ‘Retail dynamics of a city in crisis: the mercer guild in pre-industrial Antwerp (c. 1648-c. 1748)’, in: Blondé e.a. (reds.), *Retailers and consumer changes*, 139-167; E. Steegen, ‘Kleinhandel en kramers. De verkoop van genotsmiddelen in Maastricht in de achttiende eeuw’, *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 61 (1998) 163-195; E. Steegen, *Een winkel in de buurt? Kleinhandel en kleinhandelaren in Maastricht, 1680-1805* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, VUBrussel 2005) 2 dln. Dit laatste werk werd onlangs in een onverkorte en herziene uitgave gepubliceerd als E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, Hilversum, 2006.

de eeuw.⁴² Winkels waren bovendien lang niet de enige, en evenmin de belangrijkste distributiekanaalen waarlangs consumenten zich bevoorraadden. Verschillende commerciële circuits bleven naast elkaar bestaan tot diep in de negentiende eeuw. Ze waren complementair of botsten met elkaar in hun strijd om de klant.

Eerder dan zich traditioneel of passief te gedragen, speelden leurder-netwerken bijvoorbeeld een schromelijk onderschatte rol in de bevoorrading van landelijk Europa.⁴³ Zelfs nog tijdens de vroege twintigste eeuw klaagden de gevestigde handelaars steen en been over de concurrentie van de ambulante verkopers.⁴⁴ Niet die laatsten, maar eerder de winkeliers hadden toen moeite om de ‘moderne’ ontwikkelingen bij te benen.⁴⁵ Ook markten verdwenen niet met de opmars van de industrialisering. Speciaal inzake de bevoorrading van levensnoodzakelijke goederen bleven ze een essentiële rol vervullen.⁴⁶ Daarnaast besteedt de meest recente literatuur in toenemende mate aandacht aan ‘alternatieve’ markten.⁴⁷ Allerlei soorten van herbergen en tavernes konden bijvoorbeeld dienst doen als *private markets*: vrijplaatsen waar klanten en kleinhandelaars samen troepten zonder de gebruikelijke reglementeringen van de reguliere markten.⁴⁸ Recent onderzoek heeft bovendien het structurele belang erkend van ‘secundaire markten’ (tweede- en derdehands of ouder).⁴⁹ Recyclage en handel in ‘gebruikte’ goederen cre-

42 E. Welch, *Shopping in the Renaissance: consumer cultures in Italy, 1400-1600* (New Haven en Londen 2005); D. Calabi, ‘Renewal of the shop system: Italy in the early modern period’, in: Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers*, 51-64. Lees in dezelfde bundel ook P. Stabel, ‘From the market to the shop. Retail and urban space in late medieval Bruges’, 79-108; D. Keene, ‘Sites of desire: shops, selds and wardrobes in London and other English cities, 1100-1550’, 125-153.

43 Lees het vroege werk van M. Spufford, *The great re-clothing of rural England: petty chapman and their wares in the seventeenth century* (Londen 1984); L. Fontaine, *History of pedlars in Europe* (Oxford 1998); en H. Deceulaer, ‘Dealing with diversity: pedlars in the Southern Netherlands in the eighteenth century’, in: Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers*, 171-198 met meer algemene verwijzingen.

44 Zie G. Crossick en S. Jaumain, ‘The world of the department store: distribution, culture and social change’, in: Crossick en Jaumain (reds.), *Cathedrals of consumption*, 5. En meer uitgebreid S. Jaumain, ‘Un métier oublié: le colporteur dans la Belgique du XIXe siècle’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 16 (1985) 307-356; en D. Brown, ‘“Persons of infamous character” or “an honest, industrious and useful description of people”? The textiles of Alstonfield and the role of peddling in industrialization’, *Textile history*, 31 (2000) 1-26.

45 Voor een recente evaluatie, zie A. Alexander en S. Philips, ‘“Fair play for the small man”: perspectives on the contribution of the independent shopkeeper 1930- c. 1945’, *Business history*, 48 (2006) 69-89.

46 R. Scola, *Feeding the Victorian city: the food supply of Manchester 1770-1870* (Manchester 1992); C. Smith, ‘The wholesale and retail markets of London, 1660-1840’, *Economic history review*, 55 (2002) 31-50.

47 Bijvoorbeeld N. Coquery, *L’hôtel aristocratique: le marché du luxe à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1998); D.J. Harreld, ‘Trading places. The public and private spaces of merchants in sixteenth-century Antwerp’, *Journal of urban history*, 29 (2003), 657-669; D. Calabi, *The market and the city* (Aldershot 2004).

48 Zie ook B. Kümin, ‘Useful to have, but difficult to govern. Inns and taverns in early modern Bern and Vaud’, *Journal of early modern history*, 1 (1997), 153-175; R. Britnell, ‘Markets, shops, inns, taverns and private houses in medieval English trade’, in: Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers*, 109-123.

49 Met uitzondering van D. Woodward, ‘“Swords into ploughshares”: recycling in pre-industrial England’, *Economic history review*, 38 (1985), 175-191, beperkten de meeste studies zich tot ‘gebruikt’ textiel. Een recente inleiding is te vinden in A. Palmer en H. Clark, ‘Introduction’, in: A. Palmer en H. Clark (reds.), *Old clothes, new looks: second hand fashion* (Oxford en New York 2005) 1-9. Lees verder het vroege en inspirerende werk van Beverly Lemire: B. Lemire, ‘Consumerism in preindustrial and early industrial England: the trade in second-hand clothes’, *Journal of British studies*, 27 (1988) 1-24; B. Lemire, ‘Peddling fashion: salesmen, pawnbrokers, tailors, thieves and the second-hand clothes trade in England, c. 1700-1800’, *Textile history*, 22 (1991) 67-82; B. Lemire, ‘Second-hand beaux and ‘red-armed belles’: conflict and the creation of fashions in England, c. 1660-1800’, *Continuity and change*, 15 (2000) 391-417. Voor Italië aan te vullen met: P. Allerston, *The market in second-hand clothes and furnishings in Venice, c. 1500-c. 1650* (onuitgegeven PhD, EUI, Firenze 1996); P. Allerston, ‘Le marché d’occasion à Venise aux XVIe-XVIIe siècles’, in: J. Bottin en N. Pellegrin (reds.), *Echanges et cultures textiles dans l’Europe préindustrielle* (Rijssel 1996) 15-29; P. Allerston, ‘Reconstructing the second-hand clothes trade in sixteenth- and seventeenth-century Venice’, *Costume*, 33 (1999), 46-56.

ërde werkgelegenheid, voorkwam de verkwisting van vaak dure en duurzame materialen, en gaf diverse sociale groepen toegang tot een anders onbereikbare ‘kwaliteit’ en vernieuwing van kledij en huisraad.⁵⁰ Daarnaast functioneerden producten soms als alternatief betaalmiddel: zeker in tijden van geldschaarste kon ruilhandel een oplossing bieden.⁵¹

En daarmee zijn de studies naar de betaalmiddelen in de kleinhandel aangesneden. In het bijzonder de geschiedenis van het vroeger zo alomtegenwoordige krediet staat, in België althans, hoog op de onderzoeksagenda.⁵² Parallel aan de aangehaalde historische ontwikkelingen, ligt de klemtoon niet langer op het ‘innovatieve’ van bepaalde technieken of instituties (zoals de wisselbrieven of de Bergen van Barmhartigheid). Onder meer het schrijven van Craig Muldrew heeft hier geleid tot een herontdekking en vooral een herinterpretatie van informele kredietnetwerken.⁵³ Kredietrelaties hadden niet enkel een concrete economische betekenis. Ze waren in de eerste plaats een sociale expressie van het vertrouwen tussen klant en kleinhandelaar en waren instrumenteel in het uitbouwen van langdurige contacten. Informele, persoonlijke relaties tussen koper en verkoper speelden gedurende het grootste deel van de middeleeuwen en de nieuwe tijd immers een cruciale rol.⁵⁴ De moderne logica van tijds- en winstmaximalisatie was zeker niet de enige ratio die vroegere verkoopstechnieken stuurde. Zelden waren bijvoorbeeld de prijzen van producten openlijk geafficheerd: ze dienden tijdens de verkoopstransactie zelf onderhandeld te worden. Dit negotiatieproces gaf zowel de klant als de kleinhandelaar de kans om elkaars economisch welvaren en inbedding in sociale netwerken af te tasten.⁵⁵

Deze *review* van recent kleinhandelsonderzoek naar de late middeleeuwen en de nieuwe tijd pretendeert uiteraard geen exhaustiviteit. Daarvoor is het onderzoeksobject momenteel te breed uitgewaaierd, en spijtig genoeg soms een ‘caleidoscoop’ van wei-

50 De consumptie van en de handel in gebruikte materialen kon met andere woorden plaatsgrijpen vanuit heel diverse motieven. Zie N. Gregson en L. Crewe, *Second-hand cultures* (Londen 2003) en J. Stobart, ‘Clothes, cabinets and carriages: second-hand dealing in eighteenth-century England’, in: Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers*, 225-244. Lees in die laatste bundel eveneens I. Van Damme, ‘Changing consumer preferences and evolutions in retailing. Buying and selling consumer durables in Antwerp (c. 1648-c. 1748)’, 199-233.

51 Lees B. Lemire, ‘Plebeian commercial circuits and everyday material exchange in England, c. 1600-1900’, in: Blondé e.a. (reds.), *Buyers and sellers*, 245-266 voor meer verwijzingen.

52 Binnen de Universiteit Gent legt Thijs Lambrecht momenteel de laatste hand aan een doctoraal proefschrift rond het gebruik van krediet in een landelijke context. Bart Willems verdedigde onlangs aan de Vrije Universiteit Brussel het proefschrift *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw* (onuitgegeven proefschrift, Brussel, 2006).

53 C. Muldrew, *The economy of obligation: the culture of credit and social relations in Early Modern England* (Basingstoke en New York 1998). Lees verder: het themanummer van de *Annales. Histoire. Sciences. Sociales*, 6 (1994), 1335-1442; L. Fontaine, G. Postel-Vinay en J.-L. Rosenthal (reds.), *Des personnes aux institutions: réseaux et culture du crédit du XVIIe au XXe siècle en Europe* (Louvain-la-Neuve 1997); B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell (reds.), *Women and credit: researching the past, refiguring the future* (Oxford 2002); en M.C. Finn, *The character of credit: personal debt in English culture, 1740-1914* (Cambridge 2003).

54 Zie hiervoor het recente I. Van Damme, *Antwerpse klanten en kleinhandelaars. Tussen continuïteit en vernieuwing ca. 1648-ca. 1748* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, UAntwerpen 2006). Dit proefschrift zal in de loop van 2007 in een verkorte en herwerkte versie verschijnen bij uitgeverij Aksant.

55 Het belang van sociale netwerken in de kleinhandel werd onder meer benadrukt in J. Stobart, ‘“A settled little society of trading people”? The eighteenth-century retail community of an English county town’, in: Blondé e.a. (reds.), *Retailers and consumer changes*, 189-212.

nig verwante perspectieven.⁵⁶ Kleinhandel wordt tegenwoordig onder meer bekeken in samenhang met de studie van de middengroepen, als onderdeel van de ambachtsgeschiedenis, in relatie tot de consumptieliteratuur, of ten dienste van een meer ‘totale’ stadsgeschiedenis, en dit voor uiteenlopende geografische en chronologische kaders. Het confronteren, samenbrengen en synthetiseren van al die verschillende benaderingswijzen is voorlopig zeer moeilijk. Daarnaast blijft er nog – zeker binnen de Nederlandstalige geschiedschrijving – veel ‘werk aan de winkel’.⁵⁷ Onderzoek naar *gender*-verhoudingen, carrièremogelijkheden, netwerken, stad-platteland relaties, percepties en de prosopografie van individuele levenstrajecten, zijn maar enkele pistes die naar de toekomst toe meer aandacht verdienen.⁵⁸ Bovendien is de onzekerheid rond de precieze betekenis van de kleinhandel in het sociaal-economische verleden helemaal niet slecht. Weliswaar heeft een al te rechtlijnig, traditioneel of ‘revisionistisch’ verhaal, met de nadruk op discontinue verschuivingen, moeten plaatsruimen voor nuance en variatie. Die historische complexiteit wijst echter op de noodzaak de kleinhandel te bestuderen als integraal onderdeel van de economische kringloop. Indien toekomstige studies de bakens willen verzetten, dan moet de kleinhandel geanalyseerd worden in samenhang met de ontwikkelingen aan de vraag- én aanbodzijde. Wie even stilstaat bij een dergelijk ‘holistisch’ ideaal, hoeft niet onmiddellijk de pedalen te verliezen. Misschien kan een dergelijk perspectief juist inspirerend werken voor toekomstige onderzoeksontwerpen. Pas dan zal mogelijk de ‘ware’ betekenis van de kleinhandel doorheen de geschiedenis zich ontvouwen. In ieder geval zal de kleinhandelsgeschiedenis dan pas het anekdotische weten te overstijgen, en met recht en rede een volwaardige plaats kunnen claimen binnen het gevestigde sociaal-economische pantheon.

⁵⁶ Opgemerkt door Shaw, ‘The study of retail development’, 1-14.

⁵⁷ Zoals Blondé en Greefs, ‘Werk aan de winkel’, 210 al vijf jaar geleden voorspelden.

⁵⁸ Momenteel voltooit Laura Van Aert (Universiteit Antwerpen) een doctoraal proefschrift rond *gender*-verhoudingen in de Antwerpse kleinhandel van de zeventiende en de achttiende eeuw. En aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) werkt onder meer Danielle van den Heuvel rond koopvrouwen in de Nieuwe Tijd.

De herinnering aan de stad is eindig

Interview met historicus Willem Frijhoff

Willem Frijhoff beschouwt zichzelf uitdrukkelijk niet als stadshistoricus. Niettemin heeft hij vanaf het midden van de jaren tachtig het onderzoeksveld van de stadsgeschiedenis in Nederland verrijkt met enkele nieuwe thema's zoals dat van het stedelijk zelfbeeld, stadsrituelen en stedelijke toe-eigening door stadsgebruikers van diverse culturen. Bovendien staat hij met zijn monografie over zijn (geboorte)stad Zutphen aan het begin van een traditie van stadsgeschiedenissen die op dit moment een waar hoogtepunt lijkt te beleven.

Willem Frijhoff (1942) studeerde van 1960 tot 1966 filosofie en theologie in Nederland en vanaf 1966 tot 1971 geschiedenis en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Parijs (Sorbonne) en de École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, waar hij ook tien jaar als onderzoeker werkzaam was. In 1981 promoveerde hij te Tilburg op het proefschrift 'La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels' (Amsterdam/Maarsse 1981). Vanaf 1983 tot 1997 was hij hoogleraar Maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de culturele en mentale aspecten van pre-industriële samenlevingen, aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Sinds juni 1997 is hij als hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

In dit interview gaan we in het bijzonder in op Frijhoffs opvattingen over zichzelf als stadshistoricus; op de Franse wortels van zijn cultuurhistorisch perspectief op de stad; op zijn hoofdstuk over 'stedelijke samenlevingen' in het samen met Marijke Spies geschreven overzichtswerk 1650: Bevochten eendracht (1999), en, tenslotte, op de recente golf van stadsstudies in Nederland.

De stad, de Annales en de cultuurgeschiedenis

FT: *Op de website van de Letteren Faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam worden als jouw specialismen opgevoerd: cultuur-, mentaliteits- en religiegeschiedenis, evenals geschiedenis van onderwijs en opvoeding. Stadsgeschiedenis staat daar niet bij. Op het eerste gezicht is dat merkwaardig, gelet op de talrijke, aan de stad en stadscultuur gewijde publicaties van jouw hand. Is dat een administratieve omissie of schuilt daar een principieel standpunt jouwerzijds achter?*

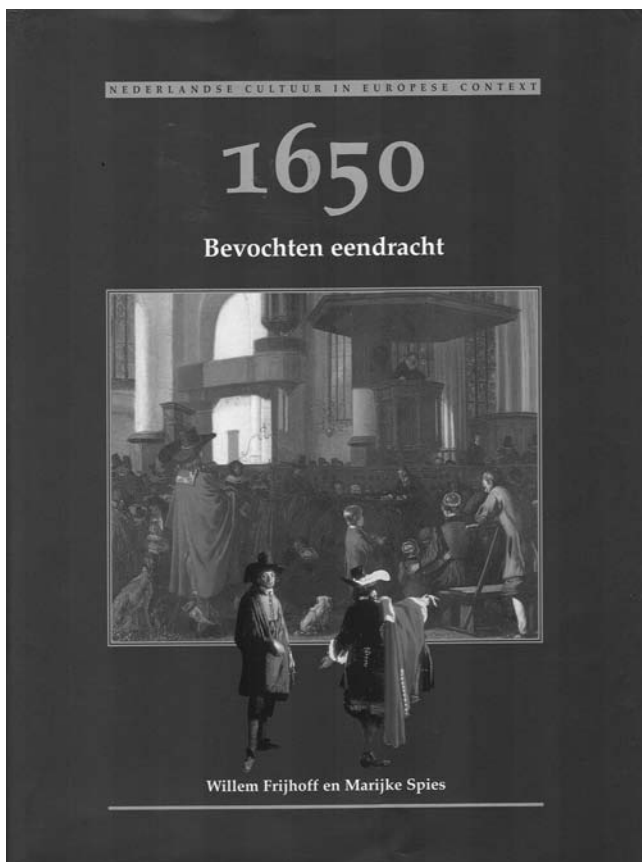
WF: *Dat is een vrij bewuste keuze. Ik weet dat jullie stadsgeschiedenis opvatten als een breed, interdisciplinair onderzoeksveld waarin uiteenlopende thema's en benaderingen samenkomen, maar ik beschouw het zelf toch enigszins als een specialisme dat gericht*

is op een afgebakend object, op een thema. En ik zie mezelf niet als een ‘themahistoricus’. Mijn aller-oudste publieke stek was de wereld van onderwijs en wetenschap: universiteitsgeschiedenis. Maar ook daar zou ik me niet mee willen identificeren. Ik zie mezelf veeleer als een historicus die met een specifieke methode en vanuit een bepaalde invalshoek of veld opereert. Dat veld is, mijns inziens, niet thematisch. Ik zou mezelf dus ook niet het etiket van universiteitshistoricus willen opplakken. Hoogstens dat van cultuur- of mentaliteitshistoricus. Ook dat laatste is al weer een wat verouderde term, en ik heb niet veel met studies over ‘de mentaliteit van’, want mentaliteit is geen ding. We spreken nu liever over ‘nieuwe cultuurgeschiedenis’. Daarin nemen de stad en stedelijke cultuur wel een (grote) plaats in, maar geen exclusieve.

Voor mezelf is de stad niet het eigenlijke onderzoeksobject. Wat me interesseert zijn de dingen die zich *in* de stad afspeelen. Dat zijn ook de dingen die zich in de wereld afspeelen en die de stad maken tot een (niet enkel fysieke) situatie waar tijd en ruimte op een bijzondere manier op elkaar betrokken zijn. Om een recent voorbeeld te noemen: in november 2006 nam ik deel aan een klein ‘Desurbanisatie’-symposium in Middelburg, naar aanleiding van het in 2006 gestarte NWO-project van Wijnandt Mijnhardt (Universiteit Utrecht) over de verschuivende verhouding tussen stad en platteland in Zeeland in de periode 1700-1860. Ik heb daar de nadruk gelegd op de ‘verschuivende *culturele* verhoudingen tussen stad en platteland’. De kern is niet zozeer dat steden kleiner worden, maar: hoe kijken de mensen daar tegenaan? Hoe worden zulke ruimtelijke veranderingen ervaren door tijdgenoten? Waar ligt de overgang tussen de vormgegeven stad, een ongedifferentieerde stedelijkheid, en de ervaring van ruraliteit? En: hoe kun je vanuit historisch perspectief die transformaties begrijpen en benoemen? Een tweevoudige perceptie dus: die van de mensen van toen en van de manier waarop wij nu als historici daar tegen aan kijken. Het is precies deze communicatie over en weer die mij als historicus interesseert.

Ik beschouw mezelf trouwens veel meer als een historisch antropoloog dan als een klassiek historicus. Ik heb dat al eerder gezegd en geschreven, het meest uitvoerig (en beredeneerd) in de inleiding van het samen met Peter te Boekhorst en Peter Burke geredigeerde boek over *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850: een historisch-antropologische benadering* (Boom/Open Universiteit 1992). Een historicus zal een methodische invalshoek moeten kiezen en voor mij is dat, eigenlijk een beetje vanuit mijn opleiding in Frankrijk, de culturele antropologie geworden, ‘social anthropology’. Om bij de stadsgeschiedenis te blijven: als ik me als historicus met de stad bezig houd – en in een stedenland als Nederland doe je dat al snel – denk ik bij voorkeur vanuit een stadsantropologisch perspectief. De culturele antropologie, met haar aandacht voor menselijk handelen in kleinschalige, overzienbare gemeenschappen, voor symbolen, attitudes, rituelen, waarden en beweegredenen, heeft veel historici de ogen geopend voor de *interactie* van handelingsvormen (*agency*) en mentale, fysieke en sociale structuren. De stad is natuurlijk de *locus* bij uitstek waar die interacties zichtbaar worden en zich laten bestuderen. Maar om dan direct te zeggen: ik ben daarom stadshistoricus, dat is me iets te kort door de bocht.

We zijn nieuwsgierig naar de historiografische herkomst van jouw pleidooi voor verbreding van de geschiedbeoefening vanuit bijvoorbeeld de historische antropologie. Een

Afbeelding 1: Willem Frijhoff & Marijke Spies, 1650. Bevochten Eendracht: Nederlandse cultuur in Europese context (Den Haag 1999).

pleidooi dat ook de studie van de (vroeg)moderne stad niet onberoerd heeft gelaten, getuigt op de groeiende, etnografische belangstelling voor allerlei aspecten van het dagelijkse leven in buurten en wijken in de stad. Waar komt, in jouw situatie, die fascinatie vandaan? Houdt die vooral verband met je opleiding in Frankrijk, en met name met je kennis van en contacten met auteurs uit de hoek van de Annales?

De beweging rond de *Annales* is natuurlijk niet mijn eerste referentie. Ik heb een oudere achtergrond, die wordt meestal een beetje vergeten, maar die is er natuurlijk wel. Ik ben gewoon een Nederlander, denk ik dan maar, die toevallig in Frankrijk is opgeleid. En van huis uit (mijn vader was fotograaf) heb ik leren kijken, ook en vooral in steden. Maar toen ik in 1966 de kans kreeg heb ik wel bewust voor die *Annales*-school gekozen, op aanraden van Utrechtse sociaal-geografen met wie ik toen in contact stond. Daarvóór had ik al zes jaar filosofie en theologie gedaan. Daar zit weliswaar weinig stad in, maar heeft wel voor een bepaalde manier van kijken gezorgd. Ik dank er mijn belangstelling voor 'denkvormen' aan. Maar natuurlijk, de *Annales* heeft voor mij enorm veel betekend. Ik moet er onmiddellijk bijzeggen dat wat men hier in Nederland gewoonlijk onder de *Annales* verstaat niet hetzelfde is als wat in mijn beleving gegrift staat. Hier wordt vaak de tweede fase van de *Annales* beschouwd als de 'echte' *Annales*. Die van een generatie historici die nog sterk gehecht was aan Braudels grote eco-

nomische ruimten en die ‘cultuur’ vooral beschouwden als ‘een uiting die bovenop de economie en de structuur van de samenleving’ kwam.

Die beweging heb ik nauwelijks meegemaakt. Ik heb vanaf het begin van de jaren zeventig eigenlijk in een andere, ik zou bijna zeggen de derde fase, gezeten, de culturalistische. Daarin werd een veel dynamischer cultuurbegrip gehanteerd: cultuur als proces. De mentaliteitsgeschiedenis kwam op en de historische antropologie en etnografie floreerden. Maar dat is eigenlijk geen ‘klassieke’ *Annales* meer. Uit de samenwerking met historici als Jacques Revel, Roger Chartier en anderen zijn een paar artikelen en boeken voortgekomen, zoals het samen met Dominique Julia in 1975 gepubliceerde *École et société dans la France d’Ancien Régime*, dat over de maatschappelijke plaats van het middelbaar onderwijs in het stedelijk leven gaat.¹ Ook mijn dissertatie uit 1981 komt hier vandaan. Daarin besteed ik veel aandacht aan de culturele functies en hiërarchieën van steden. De ‘nouvelle histoire’ van deze derde generatie *Annales*-historici heeft de cultuurgeschiedenis als het ware handen en voeten gegeven. Bijvoorbeeld door het aanboren van thema’s die door de *Annales* van Braudel altijd min of meer als verdacht waren beschouwd: het verhaal, de biografie, het egodocument of het evenement. Maar vooral ook door de aandacht voor de betekenis van gedragingen en handelingsstrategieën van individuen en groepen. Die strategieën heb ik van Bourdieu geërfd. Met uitzondering van Bernard Lepetit – die naar mijn mening baanbrekend onderzoek heeft verricht naar de ‘armature urbaine’ als de ruimtelijke neerslag van processen in de (pre-industriële) samenleving – heeft deze groep met de stad als zodanig eigenlijk niet veel gedaan, wel met de interne dynamiek van het stadsleven en de stadscultuur. Ik denk dan aan Arlette Farge of Daniel Roche, of aan de (stads)etnoloog Marc Augé.

Tijd en ruimte

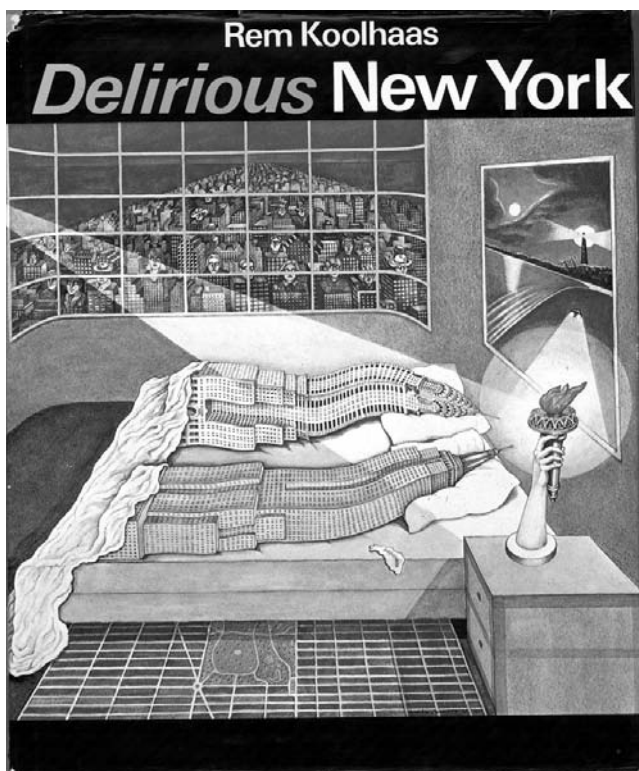
Wat ik zelf in die kring als het meest vernieuwend heb ervaren, was de omgang met ruimte en tijd. Die aandacht voor de ruimte is iets wat bij de Nederlandse historici volgens mij pas veel later is gekomen. Voor de cultuurgeschiedenis – en indirect dus ook voor de stadsgeschiedenis – gaat het om twee cruciale noties. Allereerst dat cultuur – zowel in de zin van object als van proces – niet alleen iets is wat ons uit het verleden is overgeleverd, maar tevens ook *ruimtelijke* dimensies heeft. Culturele uitingen en gedragingen ontleen hun betekenis ook aan de elkaar overlappende milieus en netwerken waarin ze ontstaan zijn en zich bewegen. De tweede notie houdt daar nauw verband mee: dat is de *interactie* tussen de dimensies van tijd en ruimte. Geschiedenis is altijd een samenspel van tijd en ruimte. In concrete situaties kunnen ruimte en tijd elk voor zich kleiner of groter worden.²

De wisselwerking tussen het menselijk handelen en het bredere maatschappelijke proces speelt zich op ieder schaalniveau steeds weer anders af. Dat heb ik heel concreet proberen te laten zien in dat dikke boek van mij, *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (1995). In de verantwoording, het eerste hoofdstuk, leg ik beknopt uit waar dat boek, of liever gezegd die jongeman van mij,

1 W. Frijhoff en D. Julia, *École et société dans la France d’Ancien Régime. Quatre exemples: Auch, Avallon, Condom et Gisors*, Cahiers des Annales, 35 (Parijs 1975).

2 J. Revel (ed.), *Jeux d’échelles: la micro-analyse à l’expérience* (Parijs 1996).

Afbeelding 2: Rem Koolhaas, *Delirious New York: a retroactive Manifesto for Manhattan* (Rotterdam 1978).

staat. Hij staat op het snijpunt van een ruimtelijk verhaal, dat van het weeshuis, de stad Woerden en van de wereld erom heen. Dat is de ruimtelijke dimensie. Maar hij staat ook op een tijdas: die van zijn eigen leven en van wat er in Nederland gebeurt. Op deze snijpunten krijgen gebeurtenissen betekenis. Zowel de jeugdervaringen van de weesjongen binnen het weeshuis als zijn publieke optreden daarbuiten, hebben niet alleen betekenis voor Evert zelf maar geven ook zin aan zijn omgeving – in dit geval de stadsgemeenschap van Woerden. Maar er is ook samenhang met zijn tweede levensfase: die in het Holland aan de Hudson. In de tweede helft van het boek vertel ik eigenlijk hetzelfde verhaal over Nieuw Amsterdam, waar Evert Willemsz intussen Dominee Bogardus geworden is, een rol gaat spelen in die prille stadsgemeenschap en de leider van de oppositie wordt. Ik heb hem daar afgezet tegen de directeur van Nieuw Nederland, Willem Kieft (1602-1647). Over de laatste heb ik net een artikel geschreven. Ik plaats hem daar in het maatschappelijke weefsel van (oud) Amsterdam.³ De stadsjongen Kieft is voor mij degene die van Nieuw Amsterdam een stad gemaakt heeft. Ik deel die visie met Christopher Pierce, een jonge Britse architectuurhistoricus die Kieft als urbanist ontdekt heeft. Als gevolg van Kiefts bestuursmaatregelen zie je geleidelijk een stad ontstaan. Een stad als een fysiek geordende structuur, naar Hollands model, met een gracht erin enzovoort. Maar ook een stad als moreel, cultureel, sociaal geordende structuur,

³ W. Frijhoff, 'Neglected networks: Director Willem Kieft (1602-1647) and his Dutch relatives', in: J.D. Goodfriend (red.), *Revisiting New Netherland. Perspectives on early Dutch America* (Leiden, Boston 2005) 147-205.

waarin waardepatronen en regels gelden, die eigenlijk allemaal uit Holland komen, want Kieft is gewoon een Amsterdamse regent. Het meest interessante is echter hoe die in Nieuw Amsterdam worden getransformeerd en aangepast aan die lokale situatie. Waar je dus niet alleen maar blanken hebt die van buiten komen, maar ook de negers die uit de Spaanse slaventransporten zijn gehaald en de alom tegenwoordige Indianen. In die communicatie over en weer van individuen en groepen met ieder hun eigen culturen, regels en normen in een vreemde omgeving komt een stad tot stand, Nieuw Amsterdam en dat wordt dan later New York.

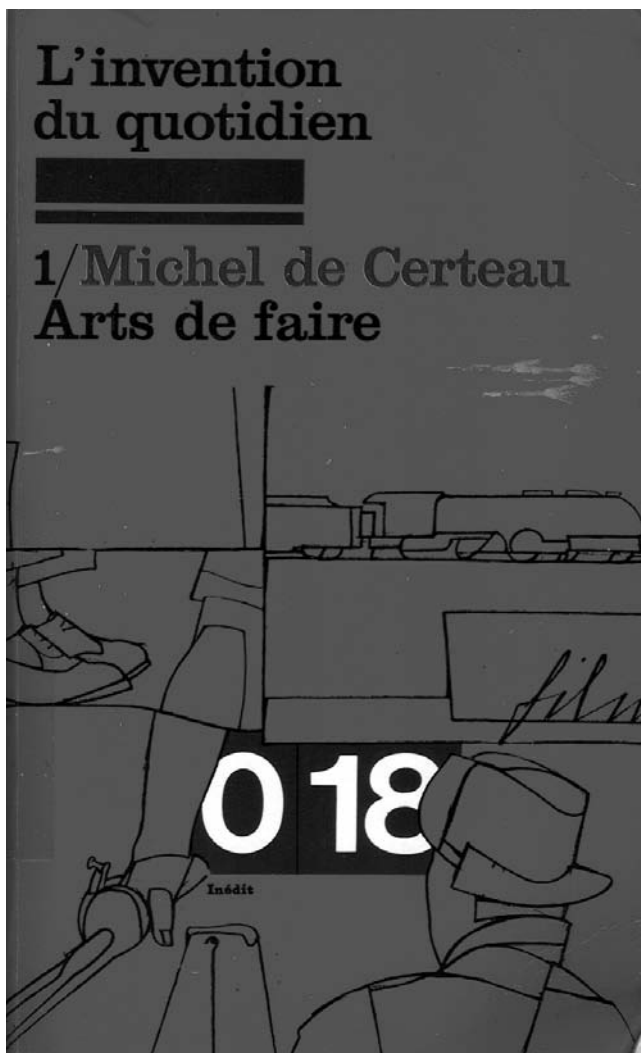
New York fascineert mij als experiment van een stad, een die zichzelf ook steeds opnieuw uitvindt zoals Rem Koolhaas laat zien in zijn *Delirious New York* (1978) maar waar ook een historicus als Michel de Certeau zich al over verbaasde. Wat mij aantrekt in New York is hoe ze daar het verleden van de stad steeds weer weten te vergeten. Dat is zo totaal anders dan in Nederlandse steden. Hier is men permanent op zoek naar het verleden. In mijn eigen geboortestad Zutphen hebben ze recent ontdekt dat het oude kasteeltje van de graaf een 'Keizerpalts' moet zijn geweest en nu staan er al overal bordes in de stad die daarnaar verwijzen. Dat is in New York totaal anders! Het interesseert ze helemaal niet wat er in het verleden allemaal gebeurd is. Misschien zou je – met Koolhaas – eerder kunnen zeggen dat men in New York meer geïnteresseerd is in de momenten van *bevrijding* uit het verleden. Daar kijken ze vanuit een heel ander idee naar veranderingen, en naar de onvermijdelijkheid van het verdwijnen. Ik kan daar een heel eind in meegaan. In een lezing voor het Goltziusmuseum in Venlo heb ik ooit eens de lof gezongen van het 'ordelijk vergeten'. Geschiedenis moet niet verstikken, vind ik, maar juist bevrijden.

In Geschiedenis van Zutphen (1989) stel je dat steden niet enkel aangedreven worden door macroprocessen van economische, demografische of sociale aard, maar mede veranderden door actoren van het maatschappelijke veld – met hun handelwijze, gedragsspatronen, voorstellingen en ideeën. Je introduceerde een aantal culturele begrippen die sindsdien niet meer uit de stadsgeschiedenis zijn weg te denken zoals betekenisgeving, toe-eigening, stedelijke representatie etc.⁴ Waar en vooral van wie komen die ideeën vandaan?

Hier moet ik vooral Michel de Certeau noemen en dan natuurlijk op de eerste plaats zijn *L'Invention du quotidien* (1974). Centraal staat hier het verband tussen structuur en pragmatiek: de formalisering van de 'arts de faire', de manieren van doen (de 'kunst van het doen') van individuen al dan niet in collectief verband – in processen en vooral structuren en procedures die tot handelen (spreken, maken, verbeelden) uitdagen of daar het gevolg van zijn. De stad is in dat opzicht een kristallisatiepunt, een structuur die uit een bepaalde pragmatiek voortkomt.⁵ Onder de noemer *Pratiques d'espace* heeft De Certeau in zijn boek een prachtig essay geschreven over 'marches dans la ville'

⁴ Zie ook bv. W. Frijhoff, 'Ritual action and city history. Haarlem, Amsterdam and Hasselt', in: H. de Mare en A. Vos (red.), *Urban rituals in Italy and The Netherlands: historical contrasts in the use of public space, architecture and the urban environment* (Assen 1993) 93-106; Idem, 'De stad en haar geheugen', in: S. Cusveller (red.), *Siad! De stad en haar identiteit* (Hoogeveen 1994) 29-57.

⁵ De Certeau's wereldwijde netwerk is in kaart gebracht door François Dosse, *Michel de Certeau: Le marcheur blesé* (Parijs 2002).

Afbeelding 3: Michel de Certeau, *L'Invention du quotidien. 1. Arts de faire* (Parijs 1980).

waarin hij de tactieken beschrijft waarmee stadsgebruikers (voetgangers, lezers) het regiem van straten, wijken en gebouwen met hun namen, symbolen en mythologieën, zich mentaal en fysiek eigen maken, gebruiken en zodoende de stad mede produceren. Als ik dat lees, voel ik mezelf in actie. *Toe-eigening* is dan ook het tweede belangrijke begrip binnen het cultuurhistorisch denken van De Certeau. Ja goed, daar kun je van denken wat je wilt, het is niet meer dan een analytische notie, maar wel een belangrijke, omdat je hiermee laat weten dat niet de dingen die op je afkomen belangrijk zijn, maar de dingen die je *opneemt*. Hoe neem ik ze op, hoe ga ik ermee om, hoe verander ik ze, enzovoort. Dat zijn de noties die ik aan Frankrijk heb overgehouden.

En natuurlijk moet ik dan ook Alphonse Dupront noemen, mijn echte leermeester. Dat was een nogal hermetische historicus bij wie ik tussen 1971 en 1981 assistent was. Het was een moeilijke man, en door zijn eigenzinnig taalgebruik is zijn werk lastig te

volgen, maar in Frankrijk was hij zeer invloedrijk, vooral aan de top van het vakgebied. Die invloed strekt zich uit tot allerlei grootheden uit de Franse cultuurgeschiedenis zoals De Certeau, Pierre Nora en Mona Ozouf, allemaal leerlingen van Dupront. Want Dupront had ook een bevrijdende manier van kijken naar symbolisch handelen buiten de instituties om. Enerzijds de feiten erkennen, de stad is er gewoon, maar je moet vooral kijken naar wat daaronder zit en naar het verhaal erachter. Het domein van de 'irrationele geschiedenis' zoals hij dat noemde. Hij keek naar allerlei culturele praktijken in de stad, vond er vaak geheime dingen, zoals mensen die om een hoekje verboden handelingen deden om vruchtbaar te worden. Allemaal een beetje buiten de normale wereld om. Daar hebben we allemaal een klap van meegekregen. De zekerheid dat er achter het officiële verhaal een andere wereld is, die de mensen niet onmiddellijk willen laten zien, maar die je wel kunt ontdekken als je er goed naar kijkt.

Stedelijke identiteit en herinnering

In jouw werk benadruk je de structurerende, soms zelfs determinerende betekenis van beeldvorming, identiteit en collectieve herinnering in de historische ontwikkeling van steden. Hoe werken deze factoren volgens jou op de lange termijn door?

Laat ik een concreet, maar enigszins speculatief voorbeeld geven. Zutphen, waar ik vandaan kom, is de laatste tijd een beetje de alternatieve stad van Nederland aan het worden. Het zit boordevol antroposofische vrije scholen en winkels. Er zijn nu zelfs woonwijken waar bijna alleen maar mensen met antroposofische ideeën wonen. Mijn moeder woont in een aanleunwoning tegenover wat vermoedelijk de grootste antroposofische supermarkt van Nederland is. Als historicus boeit me de vraag: hoe kan dat nou? Hoe komt een stad zover? Dan ga ik zoeken naar voorwaarden en continuïteit. Ik heb wel een spontane hypothese. Zutphen is nooit een industriestad geweest, zelfs niet in de middeleeuwen; het was eigenlijk altijd een handelsstad. In de achttiende en negentiende eeuw komt de nijverheid langzaam op, maar het blijft bij kleine bedrijfjes en de vakbeweging komt er ook helemaal niet van de grond. Maar de anarchie vierde er hoogtij, onder bevoegen leiding van vrijzinnige dominees als Van den Bergh van Eysinga (de 'Zutphense Domela'), Faber en Fetter. Daar zie ik dus lijnen. Ik durf zonder nader onderzoek niet te zeggen of ze pertinent zijn, maar vanuit de middeleeuwen zie ik wel een continuïteit in de voorwaarden voor zo'n ontwikkeling en ik vind dat we daar naar moeten zoeken.

Anderzijds, de herinnering aan de stad is niet eeuwig. Dat is iets wat mij zeer sterk boeit. Ook als ik naar onze eigen Nederlandse steden kijk: die hebben eigenlijk geen herinnering vóór 1300. Er staat een stukje kerk, maar dat is dan het enige wat er van over is. De rest is reconstructie van nu – denk bijvoorbeeld aan Nijmegen met zijn Bataven- en Romeinenverhaal. Maar er was natuurlijk wél wat, geen grote steden, maar goed. Dat is eigenlijk al een bewijs dat een stad zichzelf niet eeuwig herinnert. Dat vind ik ook fascinerend aan veel steden waar ik nog nooit geweest ben. Als ik naar foto's van Damascus kijk, een stad van duizenden jaren oud, dan zie ik alleen maar gebouwen uit de laatste eeuwen. Er is kennelijk niks meer van die vroegere stad over. Het geldt ook voor Bagdad, dat een heel bijzondere geschiedenis heeft: enkele malen compleet verwoest en totaal anders herbouwd met een heel andere bevolking. Een van de meest fascinerende gevallen in Frankrijk vind ik Mulhouse. Die stad is van oudsher Duitstalig

(Mülhausen) en hoorde bij het Zwitserse eedverbond. In de Revolutietijd, in 1798, dus net twee eeuwen geleden, hebben ze besloten zich af te scheiden van de Zwitsers en aan te sluiten bij Frankrijk. Van die hele Duitstalige cultuur is nu niets anders meer over dan wat opschriften op het stadhuis! Die staan daar totaal idioot, want niemand kan dat meer lezen. Die stad heeft dus zijn identiteit totaal veranderd door andere *agency* en door een heel ander verhaal over zichzelf te vertellen.

Met andere woorden: er zijn wel bepaalde continuïteiten, maar die worden voortdurend bijgesteld. Je kunt niet zeggen dat een stad voor eens en altijd een industriestad is, dat is echt onzin. Er is echter wel een krachtenveld, een expertiseveld in zo'n stad, er is een bepaald potentieel op economisch gebied, op financieel gebied, er is een bebouwde omgeving. Er zijn dus een heleboel dingen die maken dat er wel degelijk een aantal vaste punten in zo'n stad is. Maar die krijgen wel permanent invloeden van buitenaf. Ik wil het centrale plaatsenmodel niet te voorschijn halen, maar er zit natuurlijk wel iets in: er ontstaat een taakverdeling, een hiërarchie van functies. Die functies kunnen veranderen, maar alleen als daar potentieel voor is en andere steden functies overnemen. Sommigen zouden bijvoorbeeld zeggen: in de negentiende eeuw heeft Zutphen de industrialisatie gemist. Maar de industrialisering is er ook welbewust afgehouden, omdat het gemeentebestuur zei: dat is niks voor deze stad, wij zijn een stad van de gezeten burgerij en adel en daar hebben we geen industrie voor nodig. De industrie trok naar Deventer. Zo werd Zutphen een kalm landstadje dat zich een nieuwe stadsgeschiedenis schiep door vanuit de herinnering die de gebouwde omgeving bood de middeleeuwse glorie op te hemelen. Daaraan danken we dat Berlagés ontwerp voor een nieuw stadhuis werd afgewezen en het middeleeuwse stadhuis er nog steeds staat, al is er nu een postmoderne schepping bijgekomen.

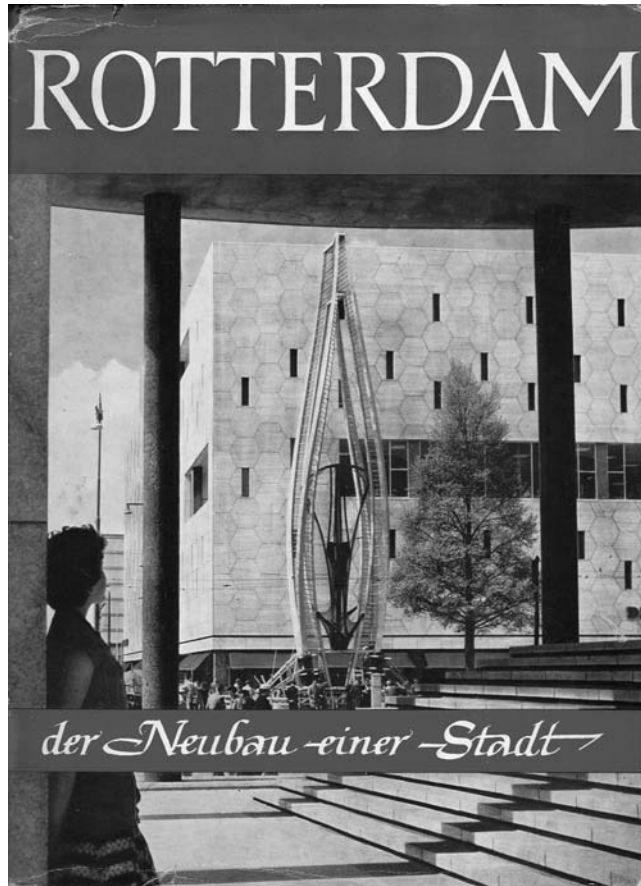
Die interactie tussen structuur en *agency* is heel belangrijk. De kernvraag blijft: zijn steden zo inert dat ze dingen blijven aantrekken en hun karakter behouden of kunnen steden totaal veranderen? Daarbij: er is ook toeval in de geschiedenis. Maar dat moet ook weer niet worden overdreven. Een van de ideale toevalselementen in de geschiedenis zou het bombardement van Rotterdam geweest kunnen zijn. Maar we weten allemaal dat als er geen bombardement geweest was, er niettemin veel in die stad veranderd zou zijn. Daar moet je dus heel voorzichtig mee zijn.

Bevochten Eendracht: stedelijkheid in de Republiek

We willen nu overstappen naar Bevochten Eendracht. Daarin staat een prachtig hoofdstuk over de stedelijke samenleving in de Republiek. Hoewel dit door de kritiek nauwelijks is opgemerkt, is dit volgens ons tot nu toe de meest overtuigende analyse van de betekenis van de stad in de Nederlandse cultuur. In een inleidende paragraaf zet je je af tegen voorgangers als Simon Schama. Ook is het evident dat je een andere weg inslaat dan De Vries en Van der Woude. Vanuit het oogpunt van een culturalistische stadsgeschiedenis is hun voorstelling van het stadsleven, met alle respect, zo plat als een dubbeltje. Kun je de verschillen in aanpak nader toelichten?

De Vries en Van der Woude zijn wat betreft hun benadering van de stad en stedelijke cultuur inderdaad zo plat als een dubbeltje, terwijl Schama juist opgeblazen en bijna teatraal overkomt. Schama is louter perceptie en daar geloof ik dus niet in. Hij zegt zelf ook dat zijn boek een proeve, een voorstel voor interpretatie is. Het goede van *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the golden age* (1987) is

*Afbeelding 4: Rotterdam.
Der Neubau einer Stadt
(Rotterdam 1957).*

dat daarin de visuele cultuur en het symbolische en zinnebeeldige aspect daarvan serieus worden genomen. Ook heeft hij aandacht voor specifieke groepen die in het verleden redelijk verwaarloosd waren. Dat is allemaal heel mooi, maar hij maakt daar iets van waar ik helemaal niet in geloof: een eenvormige samenleving. De Republiek was helemaal geen eenvormige natie. Er waren een heleboel dingen – groepen, standpunten, belangen – in contrast maar vaak ook in interactie met elkaar. Dat maakt Nederland juist zo boeiend. Schama's verhaal herleidt heel de Nederlandse geschiedenis tot de lapidaire stelling dat het heel goed ging met Nederland en dat men daar een probleem mee had. Dat consensus-model is mij veel te simpel. Je kunt culturele dynamiek niet reduceren tot psychologie. Ik heb een heel ander verhaal over die zogenaamde Gouden Eeuw. Dat heeft te maken met corporatisme, stads cultuur, conflicten tussen religieuze groepen, maar ook tussen belangengroepen en morele opvattingen. Dat conflictverhaal vind je niet terug bij Schama. Voor hem is dé bevolking één monolithisch geheel en is er nauwelijks ruimte voor afwijking en alteriteit. Schama heeft overigens weinig op met de stad, ziet ook niet de grote politieke en culturele verschillen tussen de steden onderling – de grote handelssteden in de kustgewesten en de oude Hanzesteden in het Oosten, stadstaatjes als Groningen, Kampen, Zwolle, Deventer of Zutphen. Dan vind

ik dat andere overzicht, van Jonathan Israel (*The Dutch Republic: its rise, greatness and fall, 1477-1806*) uit 1995 veel beter. Die heeft veel meer gevoel voor sociale en culturele verschillen, en voor de lokale situaties.

En wat zijn dan jouw bezwaren tegen het stadsbeeld van De Vries en Van der Woude? Zij zijn op de eerste plaats sociaal-economische historici die zich verwant voelen aan de tweede golf van de *Annales*. Die gelooft in feiten en statistieken. In feite bouwen zij een heel boek rondom een verantwoorde, kritische heuristiek van feiten.⁶ Voor die tucht van de feiten heb ik ook vanuit mijn eigen vorming groot respect. Maar mijn bezwaar is dat hun boek niet méér is dan dat. Zij gaan niet verder dan: zo en zo is het geweest. Maar nee, zo is het dus niet geweest, want het is geweest zoals het beleefd en ervaren is. Als De Vries en Van der Woude zeggen: wij hebben berekend wat de gemiddelde inkomens van stedelingen waren, dan zeg ik: fijn om te horen, dan heb ik ten minste een houvast. Maar voor mij begint dan pas het verhaal. Ik denk dan: wat hebben individuele personen of groepen daarmee gedaan, en ook: wat waren de consequenties daarvan voor hun onmiddellijke omgeving? Die interactie tussen beleving en resultaat kom je in hun boek nauwelijks tegen.

Het derde hoofdstuk van Bevochten Eendracht gaat over stedelijk leven. Sociale verbanden, etnografische, cultureel-antropologische notities komen daar allemaal in terug. Wat het meeste opvalt, is de betekenis van de stad in de geschiedenis. Je maakt voortdurend de tegenstelling tussen de middelpuntvliedende kracht van de Republiek en de naar binnen gerichte dynamiek van de stedelijke cultuur. Dat is een heel interessante notie die doet denken aan ons huidige globaliseringsdebat, waarbij we praten over de stad als een soort micro-omgeving met een mondiale reikwijdte. Waaruit bestond die stedelijke dynamiek?

Ik denk dat in de Republiek het stedelijk leven de motor van die samenleving is geweest. Het locale particularisme was het meest kenmerkende van met name de vroege Republiek. Groepsidentiteit werd eerst in de locale ruimte gezocht en pas daarna in het gewest en de staat. De stedelijke samenleving steunde op de ideologie van 'burgerschap'. Dat staat, net als het concept van 'eer', in dat derde hoofdstuk heel centraal. Eer en schande, hoe werden die uitgedragen? En in hoeverre vormden die de grondslagen van de openbare orde in de vroegmoderne stad? Steden cultiveerden, en in sommige gevallen regisseerden, heel zorgvuldig hun eigen symboliek en ritueel waarmee hun identiteit werd bevestigd. Zo is er het voorbeeld van de Damiatemythe in Haarlem die ik voor een aan Dupront gewijd symposium over de 'mythe van de kruistocht' in 2001 gedetailleerd heb onderzocht.⁷ Dat is een heel spannend verhaal. Hier vind je een van de duidelijkste voorbeelden van hoe de stedelijke overheid een mythe die ouder is, aangrijpt om er iets mee te doen, niet alleen op het vlak van stedelijke zelfrepresentatie, maar ook voor de manier waarop de burgers geacht worden zich in de stad te gedragen. En zij schuwt daarbij geen enkel middel. Zowel hoog artistiek, met schilderijen, tapijten en dergelijke, maar ook heel simpel met

6 J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1800. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).

7 W. Frijhoff, 'Damiète appropriée. La mémoire de croisade, instrument de concorde civique (Haarlem, XVIe-XVIIe siècle)', *Revue du Nord*, 88, 364 (2006), 2-42.

houten scheepjes in de kooromgang van de Grote Kerk en een optocht van de jongeren door de stad. De mythe van de kruistocht wordt zodoende een element voor een anti-kruistocht, een die naar eenheid en niet naar conflict streeft. Ik vind dit voorbeeld exemplarisch voor de manier waarop steden fragmenten uit hun eigen verleden tot grondslag van een nieuwe eigenheid maken.

Je stelt in dit hoofdstuk (p. 173): ‘Tegen de achtergrond van de politieke ideologie van het stedelijk republicanisme speelden de landsteden veeleer met het model en de mythe van de stadstaat.’ Wat bedoel je daarmee?

Dat heeft te maken met het onderscheid tussen de verstedelijkingsmodellen in de gewesten Holland en Zeeland en die in de landgewesten. Kenmerkend voor Holland was het dichte netwerk van steden, stadjes, dorpen en vlekken die qua inwonertal nauwelijks voor elkaar onderdeden en die daarbinnen elk voor zich gespecialiseerde functies vervulden. Die steden hebben een vaste onderlinge verhouding gehad en ook een taakverdeling. Je hebt de industriestad, de koopstad, de bestuurlijke centra en dergelijke. Daar zit een zekere ratio achter die gegroeid is en natuurlijk altijd weer kan veranderen, maar ze is er wel degelijk. Wat mij opvalt, is dat Amsterdam voordat Lodewijk Napoleon daar een hoofdstad van maakt eigenlijk geen enkel aspect van hoofdstad had. Ja, ze hadden wel veel uitgeverijen en een beurs, maar dat hele idee van een hoofdstad zoals dat elders in Europa functioneerde was er helemaal niet. Veel Hollandse steden waren nergens hoofdstad van, zelfs niet van een heel klein district. Dat is heel opmerkelijk. In het oosten bestond een dergelijk netwerk veel minder, en is veeleer sprake van rivaliteit tussen gelijkwaardige steden met een echt achterland. In Overijssel had je drie zulke steden die absoluut hetzelfde wilden en zich alle beriepen op de ideologie van: ‘wij zijn onszelf genoeg! Wij zijn door de keizer erkend als vrije staat!’ Daarom was het muntrecht voor hen heel wezenlijk als attribuut van (vermeende) soevereiniteit, al kwamen er ook lelijke en slechte munten uit. In Gelderland gold dat net zo voor de kwartiershoofdsteden Zutphen, Arnhem en vooral Nijmegen. Die hadden het gevoel dat ze helemaal zelfstandig waren en niks met de rest van doen hadden. Toch leunden die steden heel sterk op dat district erachter. Deventer en Salland waren twee handen op één buik. Zutphen en wat wij nu de Achterhoek noemen net zo. De regenten kwamen allemaal uit datzelfde achterland. In de negentiende eeuw gaat dat nog gewoon door. Op den duur kalft dat natuurlijk af, maar dat idee van autonome stadstaten is daar heel sterk gebleven. Kijk maar hoe Zwolle zich nu profileert, of Groningen.

Is het niet jammer uit het oogpunt van stadsgeschiedenis, dat de ruimtelijke dimensie helemaal naar het einde, naar het hoofdstuk over architectuur is geschoven. Je zou kunnen zeggen dat de driedimensionaliteit van het stedelijk leven aan kracht zou hebben gewonnen als de ruimtelijke en fysieke dimensies ook in beschouwing waren genomen. Dan hadden we het boek anders op moeten zetten. De fysieke structuur van de steden krijgt inderdaad weinig aandacht in het boek. We hebben wel wat over gebouwen, en een stukje over stadsuitleg, maar niet over landschap en stadsarchitectuur. Dat het landschap buiten de horizon zou vallen, hebben we ook nadrukkelijk in het beginhoofdstuk gesteld. We hebben als een soort pirouette in één zinnetje gezegd: het landschap wordt vanuit de steden bepaald. Dat is natuurlijk ook niet helemaal waar, maar het gaat

toch om die wisselwerking tussen een welvarend platteland en de steden die daar meer of minder mee doen. In Holland is die interactie groot. Zowel wat de economische productie betreft als voor vrijetijdsbesteding en de verkeersmiddelen. In de andere gewesten bestond die interactie ook wel, maar functioneerde ze anders: niet minder groot maar anders. De steden buiten de ‘proto-Randstad’ waren veel kleiner, profiteerden minder van het platteland (dat ook minder ontgonnen was) en oefenden er veel minder druk op uit. Ik denk dat dit een heel genuanceerd en ingewikkeld probleem is dat niet goed in onze opzet paste. Dan hadden we ook het hele economische verhaal moeten vertellen en dat wilden we deze keer nu juist niet.

Een golf van stadsmonografieën

Sinds jouw stadsgeschiedenis van Zutphen is er in Nederland, met name in de afgelopen tien jaar, een opmerkelijke golf van stadsmonografieën verschenen. Er is bijna geen stad meer die nog niet van een één- of meerdelige stadsgeschiedenis is voorzien. Jijzelf bent na Zutphen ook redacteur geweest van Dordrecht en Amsterdam. Waar moet een goede stadsmonografie volgens jou aan voldoen?

Een goede stadsmonografie is geschreven vanuit één samenhangend concept. De stad moet een gezicht hebben en dat gezicht komt uit een verhaal. Dat verhaal kan bijvoorbeeld verteld worden vanuit de beeldvorming van de stad. Mijn idee als hoofdredacteur van Zutphen was om de geschiedenis in twee beeldvormingen in te kaderen: hoe ziet de stad zichzelf en hoe zien anderen de stad? En dan een chronologische insteek (de tijd) met een thematische (de ruimte) te kruisen. Je kunt ook de functies van de stad als vertrekpunt nemen en de geschiedenis beschrijven aan de hand van de momenten waarop die functies veranderen. Ik had een tijd geleden een gesprek over de geschiedenis van Arnhem. Ik heb toen geadviseerd het moment waarop Arnhem zich rond 1730 als ‘hoofdstad’ van Gelderland manifesteert en ook daadwerkelijk zo gaat inrichten, als breukpunt te kiezen. Even later werd ik met een paar collega-historici gevraagd voor een gesprek over Zaanstad, bijna de enige ‘stad’ die nog geen eigen stadsgeschiedenis heeft. Ik heb toen gezegd: wat stellen Zaanstad en omgeving als stad, historisch gezien, eigenlijk voor? Het gebied is altijd een aanhangsel of een overloop geweest van Amsterdam. Het was een stad waarin dingen gebeurden die in Amsterdam even niet (konden) gebeuren. Niet de eigenheid van Zaanstad zelf maar de relatie met Amsterdam zou in zo’n geschiedenis centraal moeten staan. Die relatie was rijk, gedifferentieerd en heel uniek. Dus: zoek naar een concept waarin de stad zich onderscheidt van andere. Dat is het cruciale punt. Maar het lukt niet altijd. Voor Dordrecht heb ik heel nadrukkelijk het Zutphen-concept willen kiezen, daarvoor was ik ook benaderd, maar dat is toch niet echt gelukt.

Wat zijn dan volgens jou de knelpunten?

In de eerste plaats: je bent enorm afhankelijk van de stand van het historisch onderzoek. Je kunt voor een stadsmonografie niet alles laten uitzoeken wat je wilt, ook al stopt de gemeente er nog zoveel geld in. In Dordrecht hebben ze zelfs de aanstelling van een assistent in opleiding gefinancierd. Een van de grote nadelen is, en dat geldt voor veel Nederlandse steden, vooral in het oosten van het land: we weten heel veel van de middeleeuwen, maar daarna is er feitelijk een groot gat in onze kennis. Voor Zutphen hebben we na 1600 alles opnieuw moeten uitzoeken. Er zit een prachtig hoofdstuk in over

de negentiende eeuw, totaal nieuw. Aan de ene kant geeft dat de ruimte om iets nieuws te doen, maar aan de andere kant zit dat enorme blok laatmiddeleeuwse geschiedenis je ronduit in de weg omdat de huidige steden vanwege de stadspromotie hun geschiedenis daar zo graag naartoe schrijven. Dat maakt het enorm moeilijk om een stads geschiedenis zo in te richten als je zou willen.

De grote ambities van een gemeentebestuur en andere initiatiefnemers kunnen ook tegen je werken. In de laatste jaren is het normaal geworden dat zo'n stadsgeschiedenis uit minstens drie dikke delen bestaat, en dan wordt het boek opgedeeld tussen experts. Ik vind dat eigenlijk heilloos. In de geschiedenissen van Haarlem en Leiden is die fragmentatie naar mijn smaak hinderlijk geworden. Eén van de ervaringen die ik met stadsgeschiedenissen heb, is dat de opsplitsing tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd vrij zinloos is. Die heeft vooral te maken met de Nederlandse staatsvorming, veel minder met de steden zelf. In beide delen vind je dan bijna identieke verhalen over armenzorg, regering, bebouwde structuur enzovoort. Tegelijk vallen er in die stadsgeschiedenissen ook vaak gaten. De stadsgeschiedenis van Leeuwarden bevat een paar heel mooie hoofdstukken, en ik vind het concept goed doordacht en aantrekkelijk. Maar ze hebben ook hele sectoren weggelaten uit het verhaal – de religie bijvoorbeeld blijft telkens weer ondergeschoven onder andere thema's en krijgt geen eigen gezicht. Dat is een seculiere visie van nu. Het maakt het verhaal wel consistent, maar eigenlijk zou je je na afloop moeten afvragen: heb ik nu echt het gevoel dat dit verhaal de stadsgeschiedenis van toen recht doet? En dan eventueel opnieuw beginnen.

Je bent uiteindelijk ook erg afhankelijk van de medeauteurs. In Dordrecht hadden we veel vrijwilligers, die uitstekend in staat waren om doop-, trouw- en begraafboeken te turven. Zij hebben het heel goed gedaan en er is op basis van hun werk een heel nieuw hoofdstuk geschreven over de demografie van Dordrecht. Maar toch, dat is niet het hele verhaal. Je werkt in elke stadsgeschiedenis met mensen die wel van goede wil zijn, maar niet altijd in staat om het centrale concept van zo'n boek te volgen. Als je het goed wilt doen, moet je eigenlijk één auteur nemen. Dat hebben wij voor Amsterdam om meerdere redenen niet kunnen doen. In dit opzicht vind ik het boek van Paul van de Laar over Rotterdam zeker geslaagder. Paul is één auteur, met één duidelijk verwoord verhaal, dat uitgaat van het concept van de koopstad en de verandering van de stad tot transitostad. Zo zagen die mensen zichzelf en dat is cruciaal. Daar zie je dus het stedelijk zelfbeeld in actie.

Hoe kijk je vanuit deze kanttekeningen terug op de stadsgeschiedenis van Amsterdam?

Wat ik aan de geschiedenis van Amsterdam zeer geslaagd vind, zijn de afbeeldingen. De manier waarop een stad zijn stedelijkheid visueel vormgeeft en de visuele beleving van de stad is erg belangrijk. Dat heeft niet alleen te maken met de hoogtepunten, de mooie dingen die je er ziet, maar ook met het straatbeeld. In die visuele beleving zitten elementen die tot de kenmerken van de stad behoren. Kleding, de manier waarop de huizen gebouwd zijn, de dichtheid aan kerken en religieuze symbolen, en al dat soort dingen. Dit is het verhaal dat ik voor Zutphen ook graag had willen vertellen. We zijn daar ook zo gestart. We zijn begonnen met een lijst te maken van alle afbeeldingen die van de stad beschikbaar waren. Het idee was er een beeldverhaal in te vlechten. Maar er bleken er helaas te weinig te zijn. Vóór de fotografie zijn die steden visueel mager gedo-

cumenteed, en dan ook nog erg eenzijdig. En je kunt niet alleen werken met foto's van 'terugvermiddeleeuwste' huizen en kerken waar de wordingsgeschiedenis uit weggewalst is.

De ideale stadsmonografie is er niet en zal er ook wel nooit komen, maar het kan wel beter dan we nu gedaan hebben. Je zou iemand moeten hebben die daar een paar jaar voor gaat zitten en er dus tijd voor heeft. Dat kan in ons academische bestel nauwelijks en de gemeenten hebben niet genoeg geld om daar iemand voor aan te stellen. Het pas verschenen deel over Amsterdam in de negentiende eeuw heb ik helaas nog niet kunnen lezen, misschien is het daar wel gelukt?

Abstracts

FREDERIK BUYLAERT, 'Family matters. Controlling feuds and private conflicts in late medieval urban elites (Ghent)'

This contribution focuses on the question how conflicts were managed in the elite of late medieval Ghent. Around 1300, the mighty urban patriciate was torn asunder by several violent feuds between leading families. Those feuds fueled the strife between the Ghent patriciate and the politically frustrated guilds, and linked themselves with larger political tensions in Flanders. In the fourteenth and fifteenth century, however, large-scale feuding disappeared. Elite conflicts became by no means rare, but they became less violent and they did no longer interconnect with other social tensions. This was not caused by the rise of the state and its presumed establishment of a rule of law, though the ascension of an uncontested princely dynasty did much to sap the life force of local feuds to become breeding grounds for faction strife. Instead, the reshaping of conflict management in the Ghent elite was closely interlinked with a reshaping of the social and political structure of the urban community. In this new setting, conflicts and feuds were settled by pre-existing mechanisms of conflict resolution, which were inherent in the functioning of the extended families of the Ghent patriciate as managers of wealth, status and political power. This provided the highly charged elite with a remarkable social stability, which was secured neither by the state, nor by the official ways of conflict resolution organized by the city government.

VEERLE VANDEN DAELEN, 'State in the city? Integration and separation of Jews in Antwerp in the twentieth century'

The presence of 'foreigners' in European cities is often depicted as an important and central problem for society. The largely orthodox Jewish community in Antwerp forms via its language, religion, cultural background and economic activity a 'cluster of identities' that marks a 'difference' between Jewish and other inhabitants of the city. This contribution focuses on this segregation, searching for definition, interpretation and historical explanation throughout the twentieth century. What is integration and how can we place the Jewish community of Antwerp in this sociological framework?

JOKS JANSSEN, 'Urban development as a social and religious issue. The "big-city" advisory body and the regional planning of Eindhoven and its surroundings (1956-1960)'

At the beginning of the 1950's the mainly Catholic and rural province of North-Brabant found itself in a transitional phase. The industrialisation process was persistent and the cities, principally Eindhoven, expanded enormously. For the regional Catholic elite these changes caused immediate questions about how to respond to these big-city problems. This article examines the Catholic discourse on urbanity by the so-called 'big-city' advisory body. This body, consisting of several social scientists, urban planners and politicians, was founded to advise the provincial authority on issues related to urbanization. The recommendations put forward by the body, such as a concentration of the population growth in the cities instead of the countryside, however, were not taken over by the provincial authority. Although this can be partially traced back to different opinions within the Catholic pillar on cities and urbanity (traditionalists versus modernists) this article suggests that the political and governmental struggle between the provincial authority and the town council of Eindhoven on the responsibility for the regional development of Eindhoven and its surroundings (decentralisation versus concentration) has to be taken into account in order to explain the rapid cancellation of the advisory body in 1956.

Sommaires

FREDERIK BUYLAERT, 'Questions de famille. Le contrôle des conflits privés parmi les élites urbaines de Gand au bas moyen âge'

Cette contribution traite essentiellement de la question de savoir comment, dans le Gand de la fin du Moyen Age, les élites géraient leurs conflits internes. Vers 1300 la classe patricienne au pouvoir fut déchirée par plusieurs conflits violents. Ces conflits agravaient la rivalité entre les familles patriciennes et les corps de métier frustrés de pouvoir. En outre, ces conflits se situent dans le contexte de tensions politiques plus larges en Flandre. Cependant, ces conflits tendent à disparaître vers la fin du quatorzième et au début du quinzième siècle. Ce n'est pas comme si ces conflits d'élite avaient disparu, mais ils étaient devenus moins violents et le rapport avec d'autres tensions sociales n'y était plus. Ceci n'était pas tellement la conséquence de la croissance du pouvoir du prince et l'établissement d'un système de droit, quoique l'ascension d'une dynastie princière incontestée fit beaucoup pour affaiblir les conflits locaux, évitant en même temps qu'ils ne servent de combustible aux luttes de clans. La transformation de la gestion des conflits des élites gantoises était étroitement liée à une réforme des structures sociales et politiques de la communauté urbaine. Dans ce nouveau contexte, les conflits et les animosités étaient résolus par des mécanismes pré-existants d'apaisement, inhérents au bon fonctionnement des familles étendues de l'élite patricienne de Gand, gestionnaires de richesses, de renom et de pouvoir politique. C'est ce mécanisme qui, par le biais d'une élite à la tâche lourde, est à la base d'une stabilité sociale remarquable, une stabilité nullement garantie par l'État, ni par un quelconque mécanisme officiel de gestion de conflit émanant des autorités de la ville.

VEERLE VANDEN DAELEN, 'Un état dans la ville? Intégration et séparation des Juifs à Anvers au travers du vingtième siècle'

Aujourd'hui, la présence des 'étrangers' dans les villes européennes est souvent décrit comme un problème important et central pour la société. Par sa langue, sa religion, son *background* culturel et son activité économique, la communauté juive d'Anvers, qui est d'un caractère très orthodoxe, a formé un 'cluster d'identités' qui marque une 'différence' entre les habitants juifs et autres dans la ville. Cette contribution met le focus sur cette ségrégation, en cherchant des définitions, des interprétations et des explications historiques dans l'histoire du vingtième siècle. Que signifie le mot intégration et comment interpréter la situation de la communauté juive d'Anvers dans ce contexte sociologique?

JOKS JANSSEN, 'Les influences socioreligieuses sur le développement urbain. La commission "la Grande Ville" et l'organisation spatiale de la région d'Eindhoven (1956-1960)'

Au début des années cinquante la province du Nord du Brabant à prépondérance catholique et rurale s'est trouvée dans une phase de transition. Le processus d'industrialisation s'accélérait et les villes, principalement Eindhoven, connaissaient une expansion considérable. Les élites régionales catholiques désiraient répondre aux problèmes susceptibles de se faire jour dans une grande ville. Cet article examine le discours catholique portant sur la ville et l'urbanisme telle qu'il fût développé par la commission 'la Grande Ville'. Cette commission, qui réunissait des

scientifiques sociaux, des urbanistes et des politiciens, fût fondée en 1954 et avait pour but de conseiller le conseil provincial sur les conséquences sociales et religieuses de l'expansion urbaine. La commission recommandait de loger en ville l'afflux de population ; avis rejeté par le conseil provincial. Notre article met en parallèle un double conflit. Entre traditionalistes et modernistes, à l'intérieur du 'pilier' catholique, les divergences s'exaspéraient quant au développement urbain. L'affrontement entre le conseil provincial et la ville d'Eindhoven avait le même enjeu : le développement spatial et économique du Sud-est du Brabant (centralisation ou décentralisation). La suppression, en 1956, de la commission n'a pas d'autre origine.

Personalia

FREDERIK BUYLAERT (°1981) studeerde Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Gent en studeerde via het Erasmusprogramma aan de Universiteit Leiden ter voorbereiding van een afstudeerverhandeling over Hollandse en Vlaamse regionale elites (2003). Hij behaalde een Masters Degree in 'Early Modern European History' aan Columbia University (New York) met een scriptie over laatmiddeleeuwse giftcultuur (2004). Sinds 2004 is hij werkzaam aan de Universiteit Gent als Aspirant van het FWO-Vlaanderen. Hij bereidt een doctoraatsverhandeling voor over de adel in het Vlaamse stedelijke netwerk.

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Blandijnberg 2-9000 Gent. Tel.: ++32 (0)9 264 40 23; E-mail: frederik.buylaert@Ugent.be

VEERLE VANDEN DAELEN (°1978) is licentiaat Nieuwste Geschiedenis (Universiteit Gent). Haar licentiaatsverhandeling behandelde de oorlogsdocumentaires van Maurice De Wilde. Ze werkte als onderzoekster voor de Studiecommissie joodse goederen en als wetenschappelijk medewerkster aan het historiografisch project van de provincie Oost-Vlaanderen. Sinds 2002 is zij verbonden aan de Universiteit Antwerpen. In 2006 promoveerde zij aan de Universiteit Antwerpen (Departement Geschiedenis) met het proefschrift 'De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960). Lomir vayter zingen zeyer lid'. Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13 (D-308), 2000 Antwerpen. Tel: ++32 (0)3 220 42 62; E-mail: veerle.vandendaelen@ua.ac.be

JOKS JANSSEN (°1975) is ingenieur-architect (TU Eindhoven, 1999). Hij promoveerde in 2005 aan de Universiteit van Tilburg op een planninghistorische studie naar de beeldvorming van het platteland in de ruimtelijke ordening voor de regio Zuidoost-Brabant. De handelsuitgave van zijn proefschrift is in 2006 verschenen bij Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact onder de titel *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*. In de periode 2004-2006 was hij werkzaam bij Telos, Brabants Centrum voor Duurzaamheidvraagstukken te Tilburg. Sinds 2006 is hij als post-doctoraal onderzoeker verbonden aan het Ruimtelijk Planbureau in Den Haag.

Correspondentieadres: Ruimtelijk Planbureau, Willem Witsenplein 6, Postbus 30314 Den Haag. Tel.: ++31 (0)70 328 8799; E-mail: janssen@rpb.nl

ILJA VAN DAMME (°1978) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen (UA) en aan de Katholieke Universiteit Leuven (KULeuven). In 2006 promoveerde hij aan Universiteit Antwerpen (departement Geschiedenis) met het proefschrift 'Antwerpse klanten en kleinhandelaars. Tussen continuïteit en vernieuwing, ca. 1648-1748'. Momenteel is hij werkzaam als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen, verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis (Universiteit Antwerpen). Hij onderzoekt de evolutie van de stedelijke tweedehandsmarkten binnen de Zuidelijke Nederlanden tijdens de cruciale industriële transformatiefase (ca. 1748-ca. 1848).

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Prinsstrat 13 (D-330), 2000 Antwerpen. Tel: ++32 (0) 3 220 49 49; E-mail: ilya.vandamme@ua.ac.be

INHOUD   Stadsgeschiedenis 2 (2007) I

FREDERIK BUylaERT, 1
Familiekwesties. De beheersing van vetes en private
conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent

VEERLE VANDEN DAELen, 20
Staat in de stad? Integratie en afzondering van Joden in
Antwerpen in de twintigste eeuw

JOKS JANSSEN, 36
Stadsontwikkeling als sociaal-religieuze kwestie. De
'Commissie Grote Stad' en de ruimtelijke ordening
van de regio Eindhoven (1956-1960)

ILJA VAN DAMME, 54
Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent
historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late
middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca. 1450-ca. 1850)

JAN HEIN FURNÉE EN ED TAVERNE, 66
De herinnering aan de stad is eindig. Interview met
historicus Willem Frijhoff

Abstracts 81

Sommaires 82

Personalia 84

STADS
geschiedenis

